

390.22

ศ528ก

กระบวนพยุหยาตรา ประวัติและพระราชพิธี

หอสมุดแห่งชาติ
จังหวัดกาญจนบุรี

ศิลปากร, กรม กองหอสมุดแห่งชาติ
**กระบวนการพยุหยาตรา
ประวัติและพระราชพิธี**

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร
จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
ในมหามงคลสมัยรัชม้งคลาภิเษก
วันที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๑

กระบวนพยุหยาตรา : ประวัติและพระราชพิธี
นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ และ นางสาวนิตยา ทาสุนทร

รวบรวมและเรียบเรียง
เอกสารวิชาการหอสมุดแห่งชาติ อันดับที่ ๑/๒๕๓๑
เลขหมู่หนังสือ ๓๙๐.๒๒
ISBN 974-7929-90-2

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร
พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
พุทธศักราช ๒๕๓๑

พิมพ์ที่ : ชุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย โทร. ๕๗๔-๔๑๕๓

ที่ปรึกษา

นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์
อธิบดีกรมศิลปากร

คุณหญิง กุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ
รองอธิบดีกรมศิลปากร

ผู้อำนวยการโครงการ
ร้อยเอกหญิง ประนอม ปัญญางาม
ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ

บรรณาธิการฝ่ายจัดพิมพ์
นายทรงวิทย์ แก้วศรี

ประธานคณะกรรมการจัดพิมพ์หนังสือหอสมุดแห่งชาติ

บรรณาธิการฝ่ายวิชาการ

นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์

หัวหน้างานบริการหนังสือภาษาโบราณ

คณะทำงาน

นางสาวนิตยา ทาสุนทร	นายประภาส สุระเสน
นายเกษียร มะปะโม	นายสุวัฒน์ โกพลรัตน์
นางวิภา เจริญวัฒน์	นางสาวพรวิมล เกษมสำราญ
นางสาววัชรินทร์ หะสิตะเวช	นางสาวโคมทอง จงเจริญสุข

ผู้ออกแบบปก

นางสาวศุภรางค์ ดวงแก้ว

ผู้ถ่ายภาพ

นางสาวจันทร์ฉาย พงษ์ชัยศรีกุล	นางสาวบุบผา สารมาศ
-------------------------------	--------------------

เจอร้อง ๒๗.

เลขหมู่ 390.22
๗ 528.9

เลขทะเบียน ๒๓๒๗๐๔ กว.

คำนำ

ในวโรกาสมหาสम्मัยรัชมังคลาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราช วันที่ ๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๑ กรมศิลปากร ได้จัดพิมพ์หนังสือ กระบวนพยุหยาตรา : ประวัติและพระราชพิธี ขึ้น เพื่อแสดงถึงพระปรีชาสามารถแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงรักษาแบบอย่างโบราณราชประเพณีของไทย ให้คงอยู่เป็นเอกลักษณ์ของชาติตลอดมา ขอให้ทรงพระเจริญด้วยจตุรพิตร พระชนมายุ ยิ่งยืนนาน เป็นพระมิ่งขวัญปกเกล้าปกกระหม่อมปวงประชาชาติไทยสืบไป

กระบวนพยุหยาตรา : ประวัติและพระราชพิธี เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการจัดกระบวนพยุหยาตราของพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณ ซึ่งในเบื้องต้นแรกใช้กับงานพระราชสงคราม แต่ต่อมายุทธโศปการณ์ต่าง ๆ มีกลวิธีสมัยใหม่เข้าไปช่วยปรุงแต่ง ทำให้ยุทธวิธีแห่งการศึกสงครามเปลี่ยนแปลงไป ระเบียบวิธีการจัดกระบวนพยุหยาตรา แต่โบราณจึงเปลี่ยนรูปแบบไปเป็นพระราชพิธีเพื่อการเสด็จพระราชดำเนินในพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เนื้อหาในหนังสือนี้จะมีคำอธิบายประกอบภาพจากหนังสือสมุดไทยโบราณ ซึ่งเป็นงานจิตรกรรมไทยที่หาดูได้ยากมากในปัจจุบัน

กรมศิลปากรหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจตามสมควร

(นายวิทศักดิ์ เสนาณรงค์)
อธิบดีกรมศิลปากร

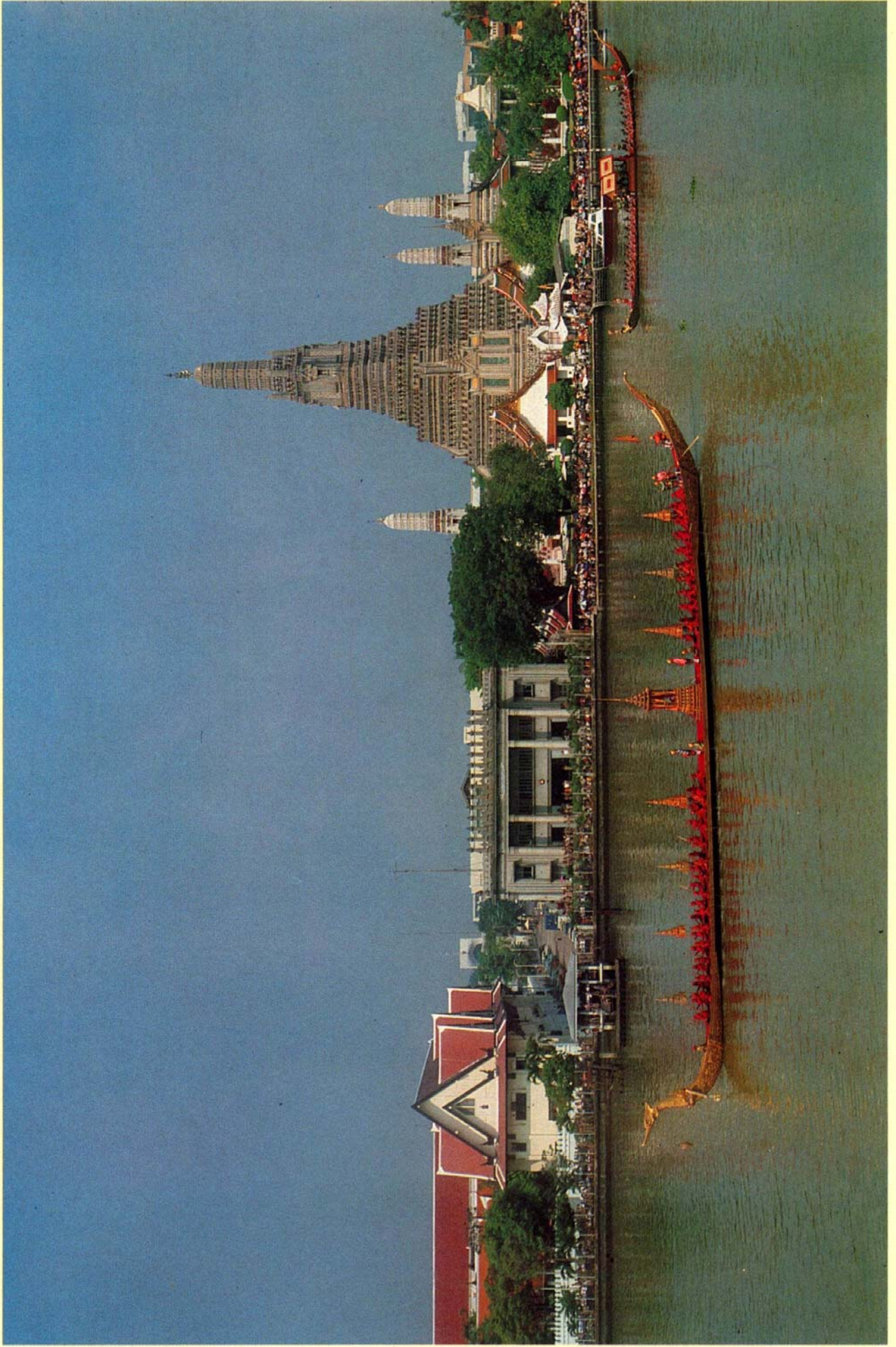
หอสมุดแห่งชาติ

๒ กรกฎาคม ๒๕๓๑

สารบัญ

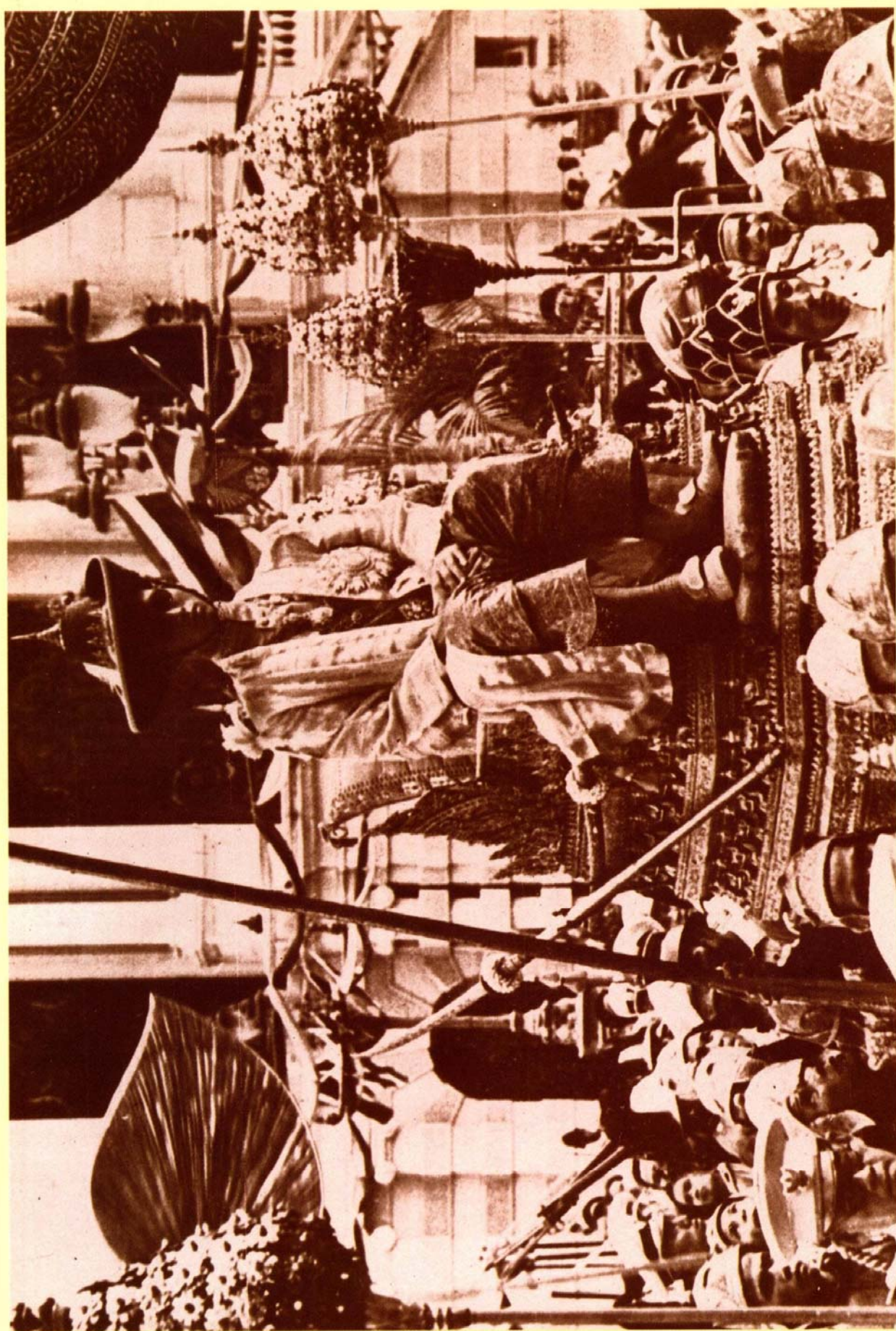
	หน้า
คำนำ	(๑)
สารบัญ	(๓)
ประวัติกระบวนพยุหยาตรา ก่องแก้ว วีระประจักษ์	๑
กระบวนพยุหยาตราทัพ นิยะดา ทาสุคนธ์	๑๐
กระบวนพยุหยาตราชลมารค นิยะดา ทาสุคนธ์	๖๖
กระบวนพยุหยาตราช้าง กระบวนเพชรพวงสมเด็จพระนารายณ์มหาราช นิยะดา ทาสุคนธ์	๘๗
กระบวนพยุหยาตราม้า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช นิยะดา ทาสุคนธ์	๙๙
กระบวนพยุหยาตราพระกฐินสถลมารค นิยะดา ทาสุคนธ์	๑๑๕
บรรณานุกรม	๑๒๑

กระบวนพยุหยาตราชลมารค

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทับพระที่นั่งราชยานพุดตานทอง เสด็จฯโดยกระบวนราชมหา
ไปทรงประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เนื่องใน
พระราชพิธีบรมราชาภิเษก วันที่ ๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๓

ประวัติกระบวนการพยุหยาตรา

กระบวนการพยุหยาตรา เป็นวัฒนธรรมของไทยอย่างหนึ่งซึ่งสืบทอดมาแต่เบื้องบรรพกาล แต่มีข้อจำกัดอยู่ตรงที่เป็นพระราชกรณียกิจส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์โดยเฉพาะเท่านั้น ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชภารกิจที่ต้องป้องกันประเทศชาติเพื่อมิให้ข้าศึกศัตรูเข้ามารุกราน อีกทั้งเพื่อการขยายพระราชอาณาเขตของประเทศให้กว้างขวางยิ่งขึ้น และเพื่อทำนุบำรุงบ้านเมือง รวมทั้งอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงให้อยู่เย็นเป็นสุขโดยถ้วนหน้า

การเสด็จพระราชดำเนินแต่ละครั้ง เพื่อทรงปฏิบัติพระราชภารกิจดังกล่าวข้างต้นนั้น จำเป็นที่จะต้องเสด็จพระราชดำเนินอย่างมีระเบียบแบบแผน มีวิธีการ เป็นขั้นตอนแห่งกระบวนการที่อันแวดล้อมด้วยหมู่พล พลพยุหเสนา ทั้งนี้ก็เพื่อให้ทรงปลอดภัยจากภัยอันตรายนานาประการ และที่สำคัญที่สุดก็เพื่อให้ทรงได้รับชัยชนะต่ออริราชศัตรูนั่นเอง การเสด็จพระราชดำเนินเพื่อทรงปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ เหล่านั้นมีทั้งการเสด็จไปในทางบก ซึ่งเรียกโดยศัพท์ว่า “สถลมารค” หรือ “สถลวิถี” และเสด็จไปทางน้ำ เรียกตามศัพท์ว่า “ชลมารค” หรือ “ชลวิถี” ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนการ นั้น เรียกโดยศัพท์ว่า “กระบวนการพยุหยาตรา”

กระบวนการพยุหยาตราสถลมารค กิติ กระบวนพยุหยาตราชลมารค กิติ ต่างมีขั้นตอนการจัดการด้วยรูปแบบอันเป็นองค์ประกอบของกระบวนการหลายประการ แต่ที่สำคัญที่สุดก็คือความเข้มแข็งของเหล่าทหารจำนวนต่าง ๆ พร้อมอาวุธครบมือ พาหนะ และยุทธโศปกรณ์เพื่อการผจญศึกสงครามประกอบกันเป็นกองกระบวนการที่มีแสนยานุภาพแห่งกองทัพ มีความกล้าหาญเกรียงไกรเข้มแข็ง เพื่อให้ประสบชัยชนะ แต่กระบวนการเหล่านั้นจะปรากฏขึ้นได้ต่อเมื่อทหารทุกคนพร้อมใจกันหมั่นฝึกซ้อมกระบวนการยุทธอยู่สม่ำเสมอตลอดเวลา เพื่อให้เกิดความชำนาญในกระบวนการรูปแบบต่าง ๆ ทุกรูปแบบ จะเห็นได้ว่าในสมัยโบราณทหารในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของไทย เมื่อเดินทางโดยทางบกจะมีลักษณะสภาพเป็นทหารบก เมื่อรุกไล่ศัตรูตามติดไปถึงลำน้ำ จะเป็นแม่น้ำ หรือ

ล่าคล่องก็ดี ทหารเหล่านั้น จะต้องลงเรือเป็นฝีพาย มือถือพาย หลังสะพายดาบ เมื่อไล่ประชิดถึงศัตรู ณ จุดใด มือหยุดพายจับดาบฟาดฟันศัตรูรุกไล่เข้าศึก มีลักษณะสภาพเป็นทหารเรือไปในทันที ฉะนั้นการฝึกฝนเพื่อให้เกิดความคล่องตัวชำนาญจึงมีอยู่โดยสม่ำเสมอตลอดมา

ในระหว่างรัชกาล พระเจ้าแผ่นดินซึ่งว่างเว้นจากพระราชภารกิจการศึกษาสงคราม การฝึกหัดทหารเพื่อเตรียมพร้อมในการเผชิญศึกสงครามก็ยังคงกระทำอย่างสม่ำเสมอตลอดเวลา และเพื่อกระตุ้นให้ทหารเหล่านั้นมีขวัญมีกำลังใจ และสำนึกในความสำคัญของการฝึกฝนตนเองให้มีสมรรถภาพในการรบ ซึ่งไม่แยกกลุ่มกองทัพคือ เมื่อเดินเท้าก็เป็นการรบทางบก เรียกว่า “กองทัพบก” เมื่อลงเรือออกรบทางน้ำก็เรียกว่า “กองทัพเรือ” จะเห็นได้ว่าการรบทางน้ำ เมื่อ ๒๐๐ ปี ขึ้นไปนั้นอยู่ในแม่น้ำลำคลองเป็นส่วนใหญ่ การที่จะใช้เรือขนาดใหญ่ เช่น เรือใบออกต่อสู้ทางทะเลมีน้อยมาก ฉะนั้นในขณะว่างศึกวิกรมของทหารกล้าแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของไทย ซึ่งเป็นเอกลักษณ์ที่แสดงถึงพลังอำนาจ และแสนยานุภาพก็จะลบลื่อนและหมดไป คงเหลือไว้แต่เพียงอนุสรณ์ความทรงจำเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระมหากษัตริราชแห่งราชอาณาจักรไทยแต่โบราณจึงทรงมีพระราชโองบายที่จะให้ทหารของพระองค์มีเป้าหมายในการฝึกซ้อมกระบวนยุทธ์ โดยกำหนดให้นำผลจากการฝึกซ้อมนั้นมาใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินไปในพระราชกรณียกิจต่าง ๆ นอกเหนือจากการศึกสงคราม ทั้งนี้ โดยการจัดเป็นกระบวนพยุหยาตราเต็มรูปแบบเช่นเดียวกันทุกประการ และเพื่อให้ประชากรของพระองค์ได้เห็นความเกรียงไกรแห่งแสนยานุภาพของกองทัพ และพระบุญญาธิการแห่งองค์พระมหากษัตริราช จึงได้เพิ่มเครื่องเฉลิมพระเกียรติยศเป็นกระบวนเครื่องราชอิสริยยศ ประกอบด้วยเครื่องสูง และเครื่องอิสริยราชูปโภคในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนพยุหยาตรา นั้นด้วย ส่วนอื่น ๆ ยังคงเป็นไปตามระเบียบวิธีการและองค์ประกอบของกระบวนพยุหยาตราทัพ ทุกประการ ทั้งนี้จัดเป็นการเสด็จพระราชดำเนินไปในโอกาสต่าง ๆ เช่น การเสด็จพระราชดำเนินระยะทางไกล ๆ ไม่ประทับแรมระหว่างทาง ได้แก่ การเสด็จพระราชดำเนินเลียบพระนครในคราวเถลิงถวัลยราชสมบัติ เสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานผ้าพระกฐิน และการเสด็จแปรพระราชฐานไปนมัสการพระพุทธรูปที่จังหวัดสระบุรี ซึ่งเป็นการเสด็จพระราชดำเนินทางไกลต้องประทับแรมระหว่างทาง จึงต้องลดกระบวนเครื่องราชอิสริยยศออกไปบ้าง เป็นต้น

เมื่อแนวทางปฏิบัติการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราเปลี่ยนไปในทางพระราชกุศล เหล่าทหารผู้แทนในกระบวนพยุหยาตรานั้นต่างรื่นเริงเบิกบานใจ

ในบุญทานที่ได้โดยเสด็จเพื่อการพระราชกุศลนั้น ๆ ขณะบ้านเมืองสงบ ถ้าเป็นการเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคก็จะมีการเล่นเพลงเรือ เหม่เรือ แสดงแสนยานุภาพทางเรือกัน เอ็กเกริก รื้อกระบวนเสด็จพยุหยาตราก็จัดเป็นกระบวนอย่างใหญ่ เรียกว่า กระบวนพยุหยาตราเพชรพวง และต่อมาการพระราชสงครามมียุทธโศภนสมัยใหม่มากขึ้น ยุทธวิธีในการรบก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้น ระเบียบวิธีการทางยุทธศาสตร์ โดยกระบวนพยุหยาตรา จึงค่อย ๆ หดความสำคัญและเลิกใช้ไปในที่สุด การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรา จึงเปลี่ยนแบบไปเป็น “พระราชพิธี” ซึ่งใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินตามโอกาสต่าง ๆ และมีลักษณะเป็นธรรมเนียมในราชสำนักสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ในทางประวัติศาสตร์มีหลักฐานแม้ไม่ค่อยชัดเจนนัก แต่ก็สามารถอ้างอิงได้ว่า เมื่ออาณาจักรสุโขทัยเจริญรุ่งเรืองขึ้นในระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช กษัตริย์องค์ที่ ๓ แห่งอาณาจักรสุโขทัย ได้เคยเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทางสถลมารค และชลมารค ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับการพระราชสงคราม และการพระราชกุศล เช่น การเสด็จพระราชดำเนินกระบวนพยุหยาตราสถลมารค ประทับเหนือพระคชาธารเบกพล ทรงกระทำยุทธหัตถี กับ ขุนสามชน เจ้าเมืองฉอด ดังปรากฏความในศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ ด้านที่ ๑ บรรทัด ๔-๑๐ ดังนี้^๑ “...ขุนสามชน เจ้าเมืองฉอดมาที่เมืองตาก พ่อกูไปรบขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนขับมาหัวขวา ขุนสามชนเคลื่อนเข้า ไฟรฟ้าหน้าใส พ่อกู หนีญญาย พายจแจ้น กูปหนี กูชี้ข้างเบกพล กูขับเข้าก่อน พ่อกู กูต่อข้างด้วยขุนสามชน ตนกูปพุ่งข้างขุนสามชนตัวชื่อมาสเมือง แพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง...” นอกจากนั้นพ่อขุนรามคำแหงมหาราชยังได้ประทับเหนือพระคชาธารจุจากรี เสด็จพระราชดำเนินไปถวายสักการะ พระอัฐฐารศ ณ อรัญญิก ดังปรากฏความในศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ ด้านที่ ๓ บรรทัด ๑๙-๒๒ ดังนี้^๒ “...ท่านแต่งข้างเผือกกระพัดลยางเที้ยรย้อมทองงา (ซ้าย) ขวาชื่อจุจากรี พ่อขุนรามคำแหงขึ้นขี่ไปนบพระ (ถึง) อรัญญิกแล้วเข้ามา...”

^๑ ศิลาจารึก, ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ ๑ จารึกพ่อขุนรามคำแหง อ่านและจัดทำคำอธิบายโดยที่ประชุมสัมมนาเรื่อง ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ณ หอสมุดแห่งชาติ. (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๒๐), หน้า ๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน : หน้า ๑๖.

นอกจากนั้น พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ยังเสด็จพระราชดำเนินกระบวนพยุหยาตรา
ชลมารคในพระราชพิธีลอยพระประทีป^๑ อีกด้วย

ในสมัยอยุธยา เมืองราชธานีอยู่ในที่ลุ่มบริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยา ดังนั้น สภาพ
บ้านเมืองจึงมีแม่น้ำ ลำคลองมาก การป้องกันพระราชอาณาเขตจึงใช้กระบวนทัพเรือเป็น
ส่วนใหญ่มีการสร้างเรือรบขึ้นใช้ในราชการจำนวนมาก และเมื่อว่างศึกก็ได้นำเรือรบ
เหล่านั้นมาใช้เป็นกระบวนเรือเสด็จพยุหยาตราชลมารคในพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เช่น
ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ใช้ในกระบวนพยุหยาตราชลมารค แห่งพระชัย
ครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนด้วยได้ประทับในเรือ
พระที่นั่ง กนกรัตนวิมานมหานาวา^๒ เป็นต้น ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า เรือพระที่นั่งก็ดี เรือใน
กระบวนพยุหยาตราก็ดี จะมีลักษณะเป็นเรือรบ มีปืนประจำเรือ หรือมีที่สำหรับตั้งปืนอยู่
ในเรือทุกลำ แม้ว่าจะมิได้นำไปใช้ในกิจการสงครามก็ตาม

กระบวนพยุหยาตราสถลมารค และกระบวนพยุหยาตราชลมารคในสมัยอยุธยา
จัดมีขึ้นอยู่เสมอมาเสมอทุกรัชกาล แต่ที่สำคัญและมีหลักฐานบันทึกรายละเอียดไว้ชัดเจน
คือ กระบวนพยุหยาตราเพชรพวง ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กระบวน
พยุหยาตราดังกล่าวนั้นเป็นกระบวนพยุหยาตราใหญ่ จัดเป็นกระบวนต่าง ๆ มีทั้งสถลวิถี
และชลวิถี ได้แก่ กระบวนพยุหยาตราช้าง กระบวนพยุหยาตราม้า และกระบวนพยุหยาตรา
ชลมารค ระเบียบวิธีการจัดกระบวนพยุหยาตราเพชรพวงทั้ง ๓ รูปแบบ ดังกล่าวนั้น
หลักฐานที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ปัจจุบันเป็นเอกสารในรูปหนังสือสมุดไทยซึ่งบันทึกขึ้นใหม่
เมื่อพุทธศักราช ๒๓๓๖ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
โดยบอกรายละเอียดไว้ว่า ได้คัดมาจากฉบับของเก่าครั้งพุทธศักราช ๒๒๑๙ ในรัชกาล
สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ดังปรากฏข้อความในหนังสือสมุดไทย หมู่พระราชพิธี
เลขที่ ๒๖๓ ดังนี้

“ ๑ วัน ๖ ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๐๓๘ ปีมะโรงอัฐศก เสด็จพระราชดำเนิน
อยู่ ณ พระตำหนักธารเกษม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เจ้าหมื่นศรีศวรรักษ์
เขียนอย่างกระบวนตั้งม้านี้ แลให้ถ่ายลงสมุดนี้ให้ทันในวันเถลิงศก...”

^๑ นวนพมาศ หรือ ตำรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๒๔), หน้า ๖๑.
(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางสละไริ์ ดุลยายน ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๐๔).

^๒ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัดถเลข. พิมพ์ครั้งที่ ๖, (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๑๑), หน้า ๑๔๒.
(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ตั้ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา ชลบุรี วันที่ ๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๑).

“ ๑ กระบวนเสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตรา ช้าง ม้า เรือ ข้าพระพุทธเจ้า หมื่นพิมลอักษร หมื่นสุวรรณอักษร หมื่นราชไมตรี หมื่นรัตนไมตรี นายชำนาญอักษร ชุบเสร็จแต่ ณ วัน ๕ ๙ ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีฉลู เบญจศก ข้าพระพุทธเจ้า พระอักษณ ขุนมหาสิทธิ นายชานโหวาร ทาน ”

กระบวนพยุหยาตราเพชรพวง ตามที่ปรากฏในสมัยอยุธยาเป็นกระบวนพยุหยาตราใหญ่ เต็มรูป ถ้าเป็นกระบวนพยุหยาตราใหญ่สถลมารค องค์ประกอบของกระบวนจะแบ่งเป็น ๓ ตอน คือ กระบวนหน้า หรือกระบวนนำ กระบวนพระบรมราชอิสริยยศ เป็นกระบวนกลาง และกระบวนหลัง หรือกระบวนทหารตาม ทั้งสามกระบวนนี้ประกอบด้วยริ้วกระบวน ได้แก่ สายกลาง ๑ สาย ซึ่งเป็นสายพระราชยานและมีริ้วกระบวนซ้ายขวากระหนาบอยู่ ริ้วละ ๔ สาย รวมเป็น ๘ สาย ด้วยเหตุนี้ จึงมีผู้เรียกกระบวนพยุหยาตราใหญ่สถลมารค ว่า กระบวนพยุหยาตรา ๔ สาย บ้าง กระบวนพยุหยาตรา ๘ สายบ้าง ส่วนกระบวนพยุหยาตราใหญ่ชลมารค องค์ประกอบของกระบวนแบ่งเป็น ๕ ตอน คือ กระบวนนอกหน้า กระบวนในหน้า กระบวนเรือพระราชยาน กระบวนในหลัง และกระบวนนอกหลัง แต่ละกระบวนมีประตู่คันทุกตอน ในกระบวนนั้น ๆ มีริ้วกระบวน ๔ สาย และริ้วกระบวนสายพระราชยาน ๑ สาย อยู่ตรงกลางรวมเป็น ๕ สาย สายในซ้ายขวาเป็นริ้วเรือแห่ เรียกว่า สายคู่แห่ สายนอกซ้ายขวา เป็นริ้วเรือกัน เรียกว่า สายกัน

การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราแต่เดิมมี ๒ แบบ คือ กระบวนพยุหยาตราใหญ่ และกระบวนพยุหยาตราน้อย กระบวนทั้ง ๒ แบบนี้ มีเหมือนกันทั้ง กระบวนพยุหยาตราสถลมารค และกระบวนพยุหยาตราชลมารค ส่วนกระบวนพยุหยาตราเพชรพวง ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มของกระบวนพยุหยาตราใหญ่เต็มรูปนั้นได้หมดไปตามสภาพ และสถานการณ์ของบ้านเมือง จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก็ไม่มีการจัดกระบวนพยุหยาตราเพชรพวงอีกแล้ว

ระเบียบการจัดกระบวนพยุหยาตราสถลมารคก็ดี ชลมารคก็ดี ได้มีการปรับปรุงใหม่ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งโปรดฯ ให้ จอมพลเรือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงวางหลักเกณฑ์การจัดกระบวนสำหรับเสด็จพระราชดำเนินพยุหยาตราขึ้นใหม่ แบ่งเป็น ๔ กระบวน คือ กระบวนพยุหยาตราสถลมารค ๔ กระบวน กระบวนพยุหยาตราชลมารค ๕ กระบวน

กระบวนพยุหยาตราสถลมารค ๔ กระบวน ประกอบด้วยกระบวนพยุหยาตราใหญ่ สถลมารค กระบวนพยุหยาตราน้อยสถลมารค กระบวนราบใหญ่ และกระบวนราบน้อย

กระบวนพยุหยาตราชลมารค ๕ กระบวน ประกอบด้วยกระบวนพยุหยาตราใหญ่ ชลมารค กระบวนพยุหยาตราน้อยชลมารค กระบวนราบใหญ่ทางเรือ กระบวนราบน้อยทางเรือ และกระบวนราบย่อ

กระบวนพยุหยาตราต่าง ๆ นั้น เมื่อมีรูปแบบเป็นพระราชพิธีตามประเพณีประกอบ ด้วยเครื่องราชอิสริยยศ และระเบียบวิธีการปฏิบัติทำให้มีลักษณะเป็นกระบวนแห่งเสด็จ การกะเกณฑ์กระบวนแห่งเสด็จตามประเพณีโบราณมีวิธีการที่เป็นเอกลักษณ์ ดังนี้ คือ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินมีพระราชประสงค์จะเสด็จไป ณ ที่ใดจะมีพระราชดำรัสสั่งเสนาบดี กระทรวงวัง หรือถ้าเป็นการด่วน ก็จะมีพระราชดำรัสสั่งมหาดเล็กชาวที่หรือผู้อยู่ใกล้ชิด พระองค์เป็น “ผู้รับสั่ง” นำกระแสพระราชดำรัสไปบอกต่อกระทรวงวัง เจ้าพนักงาน กระทรวงวังจะเขียนบัตรหมาย เรียกว่า “หมายรับสั่ง” แจ่งไปยังกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงกลาโหม กระทรวงทั้งสอง จะออกคำสั่งไปยังกรมต่าง ๆ ผู้มีหน้าที่ โดย เขียนเป็นบัตรหมายย่อย เรียกว่า “ตัดหมาย” สั่งกะเกณฑ์เจ้าพนักงานกระทรวงละ ๔ เวน กระทรวงมหาดไทยปฏิบัติการเกณฑ์คน เกณฑ์ช้าง เกณฑ์ม้า และเกณฑ์ทำทางมี พันพาดูราช พันภาวัวศวราช พันจันทนุมาศ และพันพุดมอนุราช เป็นนายเวน กระทรวง กลาโหมปฏิบัติการเกณฑ์คน เกณฑ์จ่ายเครื่องสรรพยุทธร เกณฑ์สร้างตำหนักพลับพลา และเกณฑ์สร้างฉนวนน้ำ มี พันทิพราช พันเทพราช พันอินทราช และพันพรหมราช เป็นนายเวน ในการจัดรูปกระบวนเสด็จนั้น หัวพันทั้ง ๘ คนนี้ มีหน้าที่เป็นผู้ตรวจกระบวน ซึ่งเกี่ยวข้องกับงานในแผนกของตนด้วย*

การเสด็จพระราชดำเนินเป็นกระบวนพยุหยาตราในงานพระราชพิธีต่าง ๆ นั้น เป็นธรรมเนียมในราชสำนักอย่างหนึ่งซึ่งถือเป็นประเพณีโบราณนับแต่สมัยสุโขทัย สมัยอยุธยาสืบมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ยังคงดำเนินรอยตามขนบธรรมเนียมประเพณี นั้นตลอดมา เพียงแต่ได้มีการแก้ไขลดหย่อน เพิ่มเติม เปลี่ยนแปลงบ้างตามสภาวะธรรม ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากอารยธรรมตะวันตก เข้ามาสู่ประเทศไทยพร้อม ๆ กับได้นำเทคโนโลยี สมัยใหม่เข้ามาด้วย ทำให้องค์ประกอบการพระราชธรรมเนียมในราชสำนักบางอย่าง เปลี่ยนรูปไปจากเดิมโดยลำดับ เช่น ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จ พระราชดำเนินออกจากพระบรมมหาราชวังไปในระยะทางใกล้ ๆ ไม่ประทับแรม ระหว่างทาง เช่น เสด็จพระราชดำเนินจากพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังไปยัง

* ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพ. (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๕๓), หน้า ๖๔-๖๕. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย ณ เมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๕๓).

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม การเสด็จนั้นจะเสด็จโดยประทับ พระราชยาน มีเจ้าพนักงาน
หามแห่เป็นกระบวนพระเกียรติยศ แต่ในปัจจุบันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะประทับ
ในรถยนต์พระที่นั่งเสด็จพระราชดำเนินไปโดยมีรถยนต์ตามเสด็จเป็นกระบวน ด้วยเหตุนี้
พระราชพิธีและธรรมเนียมต่าง ๆ ในราชสำนักส่วนที่เกี่ยวกับกระบวนแห่เสด็จรูปแบบ
ต่าง ๆ ก็หมดความจำเป็นไปโดยปริยาย ความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับกระบวนเสด็จในพระราชพิธี
จะมีปรากฏอยู่แต่ในเอกสารที่บันทึกไว้เท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ทรงสนพระราชหฤทัยที่จะจรรโลง
ขนบธรรมเนียมประเพณี และวัฒนธรรมไทยโบราณให้ยั่งยืนสืบไป พระองค์ทรง
เข้าพระราชหฤทัยดีว่า วัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์ของชาตินั้นเป็นสัญลักษณ์แห่งความ
เจริญรุ่งเรืองของประเทศประการหนึ่ง อีกทั้งยังเป็นหลักฐานบ่งบอกให้ทราบ bahwa ชาติไทย
เป็นชาติที่มีอารยธรรมเก่าแก่มีประวัติการมาช้านานอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมและรักษาวัฒนธรรมอันดีงามของชาติเหล่านั้นให้
ดำรงอยู่สืบต่อไป ในขณะที่เดียวกันก็ได้ทรงคิดค้นและฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม
ของชาติ ซึ่งเลือนลางมาช้านาน ขึ้นมาใหม่อีกครั้ง เพื่อให้ประชาชนในชาติ มีความรู้และ
เข้าใจในสิ่งที่เป็เอกลักษณ์ของไทยอย่างแท้จริง ซึ่งจะยังให้เกิดความรู้สึกรักภาคภูมิใจใน
มรดกวัฒนธรรมอันสำคัญและเป็นเอกลักษณ์ของชาติ ทั้งยังเป็นการอนุรักษ์และเผยแพร่
วัฒนธรรมของไทย อันมีมาแต่โบราณกาลให้ชาวโลกได้รู้จักและสถิตดำรงอยู่คู่กับชาติไทย
สืบไป

พระราชพิธีถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราชลมารค เป็นพระราชพิธีหนึ่ง
ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ เนื่องจากพระราชพิธีนี้ได้เลิกรา
และหยุดชะงักไปนาน จนประชาชนเกือบจะลืมและไม่ให้ความสนใจในเรื่องนี้มาตลอด
เวลากว่าสามสิบปี แม้ว่าการพระราชพิธีฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ เมื่อปีพุทธศักราช
๒๕๐๐ จะได้จัดให้มีกระบวนเรือพระราชพิธีอัญเชิญพระพุทธรูป พระไตรปิฎก และ
พระสงฆ์แห่ไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เป็นการฉลอง และรำลึกในพระคุณแห่งพระรัตนตรัย
กระบวนเรือแห่งครั้งนั้นก็มิใช่กระบวนพยุหยาตราชลมารค แต่เป็นกระบวนพยุหยาตรา
ทางเรือ เรียกว่า กระบวนพุทธพยุหยาตราชลมารค โดยเริ่มต้นกระบวนจากวัดเขมาภิรตาราม
จังหวัดนนทบุรี ล่องไปตามลำน้ำเจ้าพระยา ไปเทียบที่ท่าราชวรดิษฐ์ ซึ่งเป็นจุดสิ้นสุด
ระยะกระบวนแห่

ในปีพุทธศักราช ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้จัดพระราชพิธี
ถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราชลมารค เพื่อนำผ้าพระกฐินไปถวาย ณ วัดอรุณ

ราชวรารามราชวรมหาวิหาร เป็นครั้งแรก แต่การจัดเรือเข้ากระบวนในคราวนั้น เรือที่เคยใช้ในพระราชพิธีชำระธุระเสียหาย ใช้การไม่ได้หลายลำ เรือมีไม่ครบจำนวนกระบวน พยุหยาตราตามแบบโบราณราชประเพณี จึงไม่อาจจัดเป็นกระบวนพยุหยาตราใหญ่หรือกระบวนพยุหยาตราหน้าได้ ดังนั้น การจัดเรือเข้ากระบวนเสด็จพระราชดำเนินจึงจัดเรือตามจำนวนเท่าที่พอจะทำได้เท่านั้น และเรียกชื่อกระบวนเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนั้นว่า กระบวนพยุหยาตราชลมารค ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประทับในเรือพระที่นั่งสุพรรณหงส์ จากท่าवासกรี เคลื่อนกระบวนไปตามลำน้ำเจ้าพระยา เทียบเรือพระที่นั่งที่หน้าวัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร เสด็จพระราชดำเนินขึ้นถวายผ้าพระกฐินในพระอุโบสถ แล้วเสด็จประทับเรือพระที่นั่ง เคลื่อนกระบวนมาเสด็จขึ้นที่ท่าราชวรดิษฐ์ การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราชลมารคคราวนี้เท่ากับเป็นการเสด็จเสียบพระนครทางน้ำเพื่อให้ประชาชนสองฟากฝั่งแม่น้ำได้มีโอกาสเฝ้าเพื่อถวายความจงรักภักดี อีกทั้งเป็นการประกาศพระเดชานุภาพแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ประจักษ์แก่ประชาราษฎร์ทั้งหลาย ไม่เพียงแต่เท่านั้น ยังเป็นการประกาศให้ชาวโลกได้รู้จักโบราณราชประเพณีของไทยซึ่งจะดึงดูดความสนใจและแรงเร้าให้ชาวต่างประเทศเข้ามาท่องเที่ยวเยี่ยมชมบ้านเมืองไทยมากยิ่งขึ้นอีกด้วย เป็นผลให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาประเทศด้านต่าง ๆ อย่างรวดเร็ว

การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคนั้น แม้จะได้เคยจัดให้มีขึ้นครั้งแรกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก แต่ครั้งนั้นจัดเป็นกระบวนราบใหญ่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับพระที่นั่งราชยานพุดตานทอง เสด็จพระราชดำเนินจากเกยหน้าพระทวารเทเวศร์รักษา พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ไปประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และถวายบังคมพระบรมรูปที่ปราสาทพระเทพบิดร^๑ ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคนั้น ได้จัดให้มีขึ้นในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๓ รอบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้เสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราใหญ่สถลมารคตามแบบโบราณราชประเพณีทุกประการ เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๖^๒ นับเป็นกระบวนพยุหยาตราสถลมารคที่ยิ่งใหญ่และงดงามที่สุด นับจากพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๓ รอบ เป็นต้นมา จนถึงปัจจุบัน

^๑ ม.ร.ว.แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : คณะอนุกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทยในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔-๒๕. (คณะกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์ เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๒๖).

^๒ หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ (ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทวีวงศ์), ประเพณีในราชสำนัก (บางเรื่อง) (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔.), หน้า ๒๒. (พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ (ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทวีวงศ์) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔).

กระบวนพยุหยาตราสถลมารคก็มีได้จัดให้มีขึ้นอีก คงมีแต่กระบวนพยุหยาตราสถลมารค ซึ่งทางราชการกองทัพเรือ และกรมศิลปากรร่วมกันต่อเรือและซ่อมแซมเรือพระราชพิธี ให้มีจำนวนเพิ่มขึ้น เพื่อให้มีเรือมากพอที่จะจัดเป็นกระบวนพยุหยาตราสถลมารคทั้งกระบวนใหญ่ และน้อยได้ตามโบราณราชประเพณี เรือที่ซ่อมและสร้างขึ้นใหม่นี้ได้นำมาใช้ในการ พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๒๕ ซึ่งได้จัด ให้มีกระบวนพยุหยาตราใหญ่สถลมารคขึ้น เป็นส่วนหนึ่งในพระราชพิธีนั้น

ในการพระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราใหญ่สถลมารค ไปทรงบวงสรวงสมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราชเจ้า แต่การจัดเตรียมริ้วกระบวนพยุหยาตราสถลมารคในคราวนั้น ไม่มีเรือพระบรมวงศานุวงศ์ ตามเสด็จในกระบวนด้วย จึงเป็นเหตุให้เรือพระที่นั่งเคลื่อน ตำแหน่งไปอยู่ท้ายกระบวน ทำให้ขาดความสง่างามในรูปแบบของริ้วกระบวน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทรงมีพระดำริแก้ไขรูปแบบริ้วกระบวนเรือใหม่^๑ รูปแบบกระบวนเรือที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ ทรงจัดขึ้นใหม่นี้ ประกอบด้วยกระบวนเรือหน้า กระบวนเรือ พระที่นั่ง กระบวนเรือแซง และกระบวนเรือตาม ลักษณะของริ้วกระบวนตามกระแส พระดำริในสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ จัดว่าเป็นกระบวน พยุหยาตราใหญ่สถลมารคอีกแบบหนึ่ง มีลักษณะงามสง่าดุจดาวล้อมเดือน ผิดไปจากริ้ว กระบวนเรือที่เคยมีมาแต่โบราณกาล

กระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวครั้งนี้ แสดงถึงพระปรีชาญาณ อันสามารถยิ่งในพระองค์ท่านที่โปรดเกล้าฯ ให้นำแบบอย่างราชธรรมเนียมแต่โบราณมา ปรับปรุงพัฒนาให้เกิดประโยชน์ต่อสถานการณ์ของประเทศชาติในปัจจุบันโดยไม่มีข้อตำหนิ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าแม้จะได้มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบริ้วกระบวนไปบ้าง ก็ยังคงสามารถ รักษาแบบอย่างกระบวนเรือพระราชพิธีโดยนัยแห่งโบราณราชประเพณีไว้ได้อย่าง สมบูรณ์แบบ และสวยงามยิ่งอีกด้วย

ม.ร.ว.แสงสุรย์ ลดาวัลย์, กระบวนพยุหยาตรา (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕), หน้า ๒๕-๒๖.

กระบวนการพยุหยาตราทัพ

ชาติไทยเป็นชาติที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของประเทศ นับแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบัน นานกว่า ๗๐๐ ปีแล้ว พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำ สร้างบ้านเมือง ทรงปกครองแผ่นดินด้วยทศพิธราชธรรม ทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองและประชากรราษฎรให้อยู่ร่มเย็น และทรงเป็นจอมทัพในสงครามปกป้องผืนแผ่นดินจากอริราชศัตรู

การสงครามของไทยแต่โบราณกาลนั้น มีแบบแผนการรบเป็นแบบฉบับที่เรียกว่า **ตำราพิชัยสงคราม** ซึ่งให้ความรู้ในด้านกลยุทธ์ต่าง ๆ ในการสู้รบกับข้าศึก เพื่อป้องกันเอกราชของชาติ และผืนแผ่นดินไทยให้รวมอยู่เป็นปึกแผ่นมั่นคง

การที่จะเอาชนะหรือมีชัยแก่ข้าศึกได้นั้น จะต้องรู้จักและเรียนรู้กลวิธีในการรบ เล่ห์เหลี่ยมของการสงคราม ต้องเชี่ยวชาญในการศึก รู้ซึ่งถึงการรุกและการตั้งรับศึก ทุกกระบวนการ การพิชัยสงครามเป็นงานใหญ่และสำคัญยิ่งของประเทศ เอกราชของประเทศจะดำรงอยู่ยั่งยืน หรือจะดับสูญสิ้นชาติ ขึ้นอยู่กับกลยุทธ์และกลยุทธในการรบเป็นหลักสำคัญ จะต้องดำเนินการต่าง ๆ ด้านยุทธศาสตร์ร่วมกันอย่างพร้อมเพรียง อาทิ มีกองทัพพร้อมรบ มีกำลังทัพแข็งแกร่งและรักษาระเบียบวินัยเคร่งครัด มีกลยุทธ์ที่แยบยล ในขณะที่ทำสงครามกัน กองทัพต้องตั้งอยู่ในชัยภูมิที่เหมาะสม และทหารทุกคน ตั้งแต่แม่ทัพนายกองจนถึงพลทหาร ทุกคนมีปณิธานและคุณธรรมอันแน่วแน่ในความรักชาติและความจงรักภักดีต่อประมุขของประเทศ เมื่อมีองค์ประกอบเหล่านี้ครบถ้วนแล้ว จึงจะมีชัยแก่ข้าศึกได้

การศึกษาเกี่ยวกับการศึกสงครามนั้น เป็นพระราชประเพณี และเป็นพระราชกิจที่กษัตริย์ทุกพระองค์ต้องทรงศึกษาให้แตกฉาน นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ไทยทรงเป็นผู้นำในการศึกสงครามตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ดังปรากฏข้อความในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ จารึกของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช มีใจความตอนหนึ่งกล่าวว่า พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ทรงกระทำยุทธหัตถีในขณะที่พระองค์ทรง

มีพระชนมายุได้ ๑๙ พรรษา และในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ จารึกวัดศรีชุม มีข้อความตอนหนึ่งจารึกไว้ และสรุปได้ว่า พ่อขุนนำฤๅณผู้บุตร ทรงเรียนรู้ศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ มีความสามารถในการศึก ทรงชนช้างชนะข้าศึก ได้เมืองขึ้นถวายพระยาศรีนาวนำฤๅณผู้บิดา

นอกจากจะได้บันทึกเรื่องราวของการศึกลงในจารึกต่าง ๆ แล้วยังได้มีการบันทึกข้อมูลลงในหนังสือสมุดไทยและเอกสารต่าง ๆ ให้เป็นตำรับของพิชัยสงคราม นับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีการบันทึกข้อมูลของตำราพิชัยสงครามลงในหนังสือสมุดไทย มีการจำลองและคัดลอกสืบทอดกันมาหลายฉบับหลายสำนวน ซึ่งสามารถแบ่งประเภทของการบันทึกออกได้เป็น ๓ ประเภท ดังนี้

ประเภทที่ ๑ เขียนเป็นภาพจิตรกรรม มีสีสวยสดงดงาม แสดงองค์ประกอบของการตั้งทัพ การเคลื่อนทัพ และการเข้าโจมตีข้าศึกในรูปแบบต่าง ๆ เป็นการแสดงภาพจิตรกรรมแทนการบรรยาย

ประเภทที่ ๒ เขียนข้อความพรรณนาเรื่องราวของตำราพิชัยสงคราม

ประเภทที่ ๓ เขียนข้อความบรรยายสลับด้วยภาพเขียนและแผนผังการตั้งทัพ

ดังนั้น ตำราพิชัยสงครามจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในประวัติศาสตร์ของชาติ เป็นมรดกสมบัติวัฒนธรรมของชาติที่แสดงเอกลักษณ์ของไทยและอารยธรรมของชาติไทย ให้ปรากฏ เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาเป็นพื้นฐาน แม้ว่าวิทยาการทางด้านยุทธศาสตร์ในปัจจุบัน จะเจริญก้าวหน้าเกินความคาดหมายของบรรพชนในโบราณกาลก็ตาม วิทยาการต่าง ๆ ที่กำหนดว่าเป็นของยุคโบราณและของยุคปัจจุบัน ก็ล้วนเป็นสิ่งที่เกิดจากพลังสติปัญญาของมนุษย์ทั้งสิ้น และการที่อนุชนรุ่นหลังได้มีโอกาสศึกษาศาสตร์ต่าง ๆ ของยุคโบราณ นับได้ว่าเป็นการเสริมสร้างภูมิฐานของความรู้ให้แน่นขึ้น ผู้ที่ได้ศึกษาโดยวิสัยของนักปราชญ์ย่อมปรับปรุงและประยุกต์ความคิดดั้งเดิมที่แยบยล ทำให้เกิดประโยชน์แก่ตนได้ในยุคปัจจุบัน

ตำราพิชัยสงครามตามแบบฉบับนั้น เริ่มต้นด้วยบทนมัสการพระอิศวร พระนารายณ์ เพื่อขอพรจากพระผู้เป็นเจ้าในโลกทั้งสาม ให้คุ้มเกล้าปกป้องกันภัยต่าง ๆ และมีบางฉบับ เริ่มต้นด้วยบทนมัสการพระรัตนตรัย

กระบวนพยุหยาตราทัพ ประกอบด้วยรั้วขบวน ขนาบ ขนาน ของเหล่าทหารตามลำดับชั้น ด้วยระเบียบวินัยอันดีเยี่ยม มีแสนยานุภาพเข้าทำศึก มียุทธยานุภาพอันเกรียงไกร ดังคำประพันธ์ที่ปรากฏอยู่ในหนังสือสมุดไทยเรื่อง ตำราพิชัยสงคราม เขียนไว้ว่า

จัดแจงแต่งพู่หโยธา พลช้างพลม้า อีกพลรบครบครัน จัดทหารชาญ-
เข้มแข็งขยัน เร่งรัดเลือกสัน ผู้ไว้ผู้แวนแวนการ เก่นไว้ให้เสร็จ-
โดยวาร สำเนียงเสียดสาร ให้รู้การศึกษาทุกวัน ปืนใหญ่่นำไม้เกาทัณฑ์
ใหญ่น้อยจงสัน ให้เลือกแต่ล้วนหย่างดี แหล่นหลาวทวนจ้าวดาวจรี
กันถศหัตถิ ทั้งไล่แลหนีเขี้ยวชาญ^๑

วิชาโหราศาสตร์ มีอิทธิพลอย่างยิ่งในการพิชัยสงคราม ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมี
โหราจารย์ประจำกองทัพ เปรียบดุจเป็นดวงตาของกองทัพ และผู้ที่จะเป็นแม่ทัพต้องมี
ดวงชะตาให้คุ้มแก่ผู้เป็นประมุขของประเทศด้วย

การคัดเลือกทหารเข้ากองทัพ ต้องนำนามของบุคคลเหล่านั้นมาคำนวณทาง
โหราศาสตร์ คำนวณแล้วมีเศษเท่าใด จะได้ชื่อตามที่กำหนดไว้ เช่น เศษหนึ่งชื่อครุฑปักซี
เศษสองชื่อพยัคฆนาม เป็นต้น แล้วจึงให้ผู้มีนามเหล่านั้น เข้าประจำรักษาการตาม
ตำแหน่งของกระบวนทัพ

ส่วนการสู้รบของแม่ทัพนายกองนั้น ไม่ได้กระทำกันด้วยศัสตราวุธอย่างเดียว
แม้แต่ชื่อของขุนพลก็ต้องหานามตามพิชัยสงครามเข้าข่มกันด้วย เช่น ถ้านามของขุนพล
ฝ่ายข้าศึกเป็นนาคนาม ให้ใช้ขุนพลครุฑนามออกต่อสู้ ถ้านามฝ่ายข้าศึกเป็นมุสิกนาม
ให้ใช้ขุนพลพยัคฆนามออกสู้รบ ถ้านามฝ่ายข้าศึกเป็นสุนัขนาม ให้ใช้ขุนพลสีหนามออก
ต่อสู้ ถ้านามฝ่ายข้าศึกเป็นอชนาม ให้ใช้ขุนพลคชนามออกต่อสู้ เมื่อเป็นดังนี้แล้ว ก็จะได้
ชัยชนะ

เมื่อจะเคลื่อนทัพไปไหนใดก็ตาม ต้องมีฤกษ์พิชัยสงครามซึ่งโหราจารย์ประจำ
กองทัพจะเป็นผู้หาฤกษ์ให้ และมีความเชื่อกันว่า ฤกษ์เคลื่อนทัพมีส่วนสำคัญที่ช่วยเสริม
ให้มิชัยชนะหรือปราชัยแก่ข้าศึก

^๑ “ตำราพิชัยสงคราม เล่ม ๑,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหวดล,
รัชกาลที่ ๓, เลขที่ ๑๔๖, หน้าคั่น ๒-๓.

บุคคลผู้เป็นแม่ทัพ จะต้องรอบรู้กลศึกและเล่ห์เหลี่ยมของการสงคราม กลศึก* ที่มีบอกไว้ในตำรา มี ๒๑ ประการ คือ

กลฤทธิ์	กลผลนสัตว์
กลสีหจักร	กลชูพิสแสง
กลหลักซ่อนเงื่อน	กลแข็งให้อ่อน
กลเดือนจำบัง	กลย้อนภูเขหรือพังภูเขา
กลพังกุฬา	กลเย้าให้ยอม
กลม้ากินสวน	กลจอมปราสาท
กลพวนเรือโยง	กลราชปัญญา
กลโพงน้ำบ่อ	กลฟ้าสนั่นเสียง
กลพ้อช้างป่า	กลเรียงหลักยืน
กลฟ้าจาดิน	กลปืนพระราม
กลอินทพิมาน	

กลศึกต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ล้วนเป็นกลลวงข้าศึกในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เมื่อมีความประสงค์จะเข้าโจมตี ก็แสดงให้เห็นเหมือนกับไม่มีเจตนาที่จะทำเช่นนั้น ยั่วอารมณ์ของข้าศึกให้รู้สึกโกรธบ้าง เมื่อข้าศึกมีกำลังทัพเข้มแข็งก็หลีกเสี่ยง แต่ลอบเข้าโจมตีให้เกิดการระส่ำระสายบ้าง และเข้าโจมตีเมื่อเห็นข้าศึกมีกำลังอ่อนลง หรือถ้าข้าศึกพักรบก็เร่งความให้รำคาญใจ ดำเนินการให้แตกความสามัคคี เพื่อกำลังทัพจะได้ไม่เข้มแข็ง กลศึกใด ๆ ทั้งในรูปแบบและนอกรูปแบบ แม่ทัพจะต้องมีความสันตติจิตเจตนาในพิชัยสงคราม ศาสตร์ศาสตร์ และอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ต้องใช้สติปัญญา ปฏิภาณ ไหวพริบในการลวงล่อ หรือหลบหลีกข้าศึกศัตรูอย่างมีหลักการ หรือมีชั้นเชิง

ตำราพิชัยสงคราม สอนจริยธรรมและหน้าที่แก่ชนทุกชั้น สำหรับพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่ทรงเป็นนักรบและผู้นำในการปกครองแผ่นดิน จะต้องทรงศึกษาศิลปศาสตร์ ๑๘ ประการ ทรงมีวัตรปฏิบัติตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม เพื่อให้เกิดความสงบและความร่มเย็น แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งปวง อาทิเช่น ให้รอบรู้หลักการปกครองบ้านเมือง ให้มีจิตวิทยาในการครองใจเสนาอำมาตย์ ผู้สนองราชกิจต่าง ๆ เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นหลักชัยแห่งความสามัคคีและความจงรักภักดีของอาณาประชาราษฎร์

* “พิชัยสงคราม เล่ม ๕,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรขอม-ไทย, ภาษาบาลี-ไทย, เส้นหาดาล, ม.ป.ป., เลขที่ ๒๑๗, หน้าปลาย ๔๕-๔๗.

บุคคลผู้เป็นแม่ทัพ ต้องหมั่นตรวจพลโยธา อาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ตรวจดูเครื่องศาสตรา เช่น ดาบ ดั้ง ทวน ง้าว แหวน หลาว หอกขัด ธนู หน้าไม้ เกาทัณฑ์ เป็นต้น ปรีกษาโหราจารย์หาฤกษ์ยกทัพ ให้ทำนายนิมิตดีชั่วทั้งหลาย และกระทำพิธีต่าง ๆ เพื่อบำรุงขวัญ และเพื่อเป็นสิริมงคลแก่กองทัพ เช่น ลงยันต์ที่ธงไชย หมวก เลือ เป็นตัน มีเวทมนตร์คาถา เพื่อใช้บริกรรมให้แคล้วคลาดจากภัยทั้งปวง รู้จักการฝึกทหารให้เข้มแข็ง ให้เป็นผู้มีน้ำใจโอบอ้อมอารีมีเมตตาแก่ผู้น้อยเสมอหน้ากัน พิจารณาเรื่องต่าง ๆ ให้ถ่องแท้ แล้วจึงสั่งการให้แน่นอนและเฉียบขาด ต้องไม่ทงตนว่ามีกำลังมาก ไม่คิดคดทรยศ และมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อเจ้านายของตน

ส่วนทหารชั้นผู้น้อย เช่น พลคชา พลอาชา พลธนู พลโล่ พลดาบ พลเชน พลปืนไฟ พลฆ้องไชย พลผู้ครว ฯลฯ และนายกองต่าง ๆ ให้รักษาวินัยของกองทัพโดยเคร่งครัด ให้ซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อผู้บังคับบัญชา ให้ทหารทุกผู้ทุกนามรู้จักหน้าที่ของตน

ในด้านการจัดกองทัพ กำหนดให้มีกำลังศึก ๘ ประการ* ประกอบด้วย หัวศึก มือศึก ตีนศึก ดาศึก หูศึก ปากศึก เขี้ยวศึก และกำลังศึก ซึ่งมีความหมายดังนี้ แม่ทัพ คือหัวศึก กองหัวป่าคือมือศึก ข้างม้าคือตีนศึก โหระคือดาศึก คนปลอมทัพ (คนสอดแนมหรือจารชน) คือหูศึก ทูตคือปากศึก ทหารคือเขี้ยวศึก และไพร่พลคือกำลังศึก

ชัยภูมิที่ตั้งทัพก็เป็นส่วนสำคัญประการหนึ่ง ที่แม่ทัพต้องพิจารณาให้รอบคอบ เช่น “ถ้าแม่น้ำแลบึงบางห้วยธารเขา ให้ไว้ข้างแลรช้นใน ไว้ม้าแลพลเดินเท้าชั้นนอก แล้วให้ขุดคูรอบกำแพงรอบ แลมีหรบบนกำแพง”^๒

การดำเนินศึกมีหลายประการ กล่าวคือ

ดำเนินดุจเมฆ	ดำเนินดุจปลวก
ดำเนินดุจจูเลี้ยว	ดำเนินดุจผึ้ง
ดำเนินดุจมณฑก	ดำเนินดุจหงษ์บิน
ดำเนินดุจราชสีห์	ดำเนินดุจข้าวอก
ดำเนินดุจปากโพงพาง	ดำเนินดุจจักรเพลิง ^๓

นอกจากนี้ยังมีรูปแบบของการตั้งทัพ การเคลื่อนทัพ และการยกทัพเข้าตี ปรากฏอยู่ในหนังสือสมุดไทย เป็นภาพจิตรกรรมสีสวยสดงดงาม

* “ตำราพิชัยสงคราม เล่ม ๕,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นขาว, ม.ป.ป., เลขที่ ๓๕, หน้าต้น ๓๐-๓๑.

๒ “ตำราพิชัยสงคราม เล่ม ๕,” เรื่องเดิม, หน้าต้น ๓๖-๓๗.

๓ เรื่องเดียวกัน, หน้าต้น ๒๔-๒๖.

การตั้งทัพ

ภาพจิตรกรรมจากหนังสือสมุดไทย จำนวน ๒ เล่ม แบ่งเป็น ๒ ภาค ดังนี้

ภาคที่ ๑ ภาพจิตรกรรมจากตำราพิชัยสงคราม (พม่า) ยุทธศาสตร์ เลขที่ ๑๙

ภาคที่ ๒ ภาพจิตรกรรมจากตำราพิชัยสงคราม เล่ม ๑ ว่าด้วยแผนที่ตั้งทัพ เลขที่ ๑๓๙

การตั้งทัพภาคที่ ๑

๑. มฤกะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปรงผึ่งย้อย ^๑
๒. ธนุกะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปคันธนู
๓. ปาหังคะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปเท้ากา
๔. มังกรพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปมังกร
๕. วิษะกะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปกำมแมลงปอง
๖. ฤษะกะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปงูเลื้อย
๗. อุทะนะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปก้อนเส้าสามสถาน
๘. อุตตะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปโคอุศุภราช
๙. สะกะญะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปรูป
๑๐. ทิชาทิปะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปปีกครุฑ
๑๑. มฤกะพยุหะ	ตั้งทัพดุดจรูปรงผึ่งอ่อน

^๑ “ตำราพิชัยสงคราม (พม่า) ยุทธศาสตร์,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรไทย—พม่า, ภาษาไทย—พม่า, เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก), ม.ป.ป., เลขที่ ๑๔.

๕ มีกฐนที่ปูอยู่ให้คนพลวับกฐนนั้นสัน ถานางพิมาย

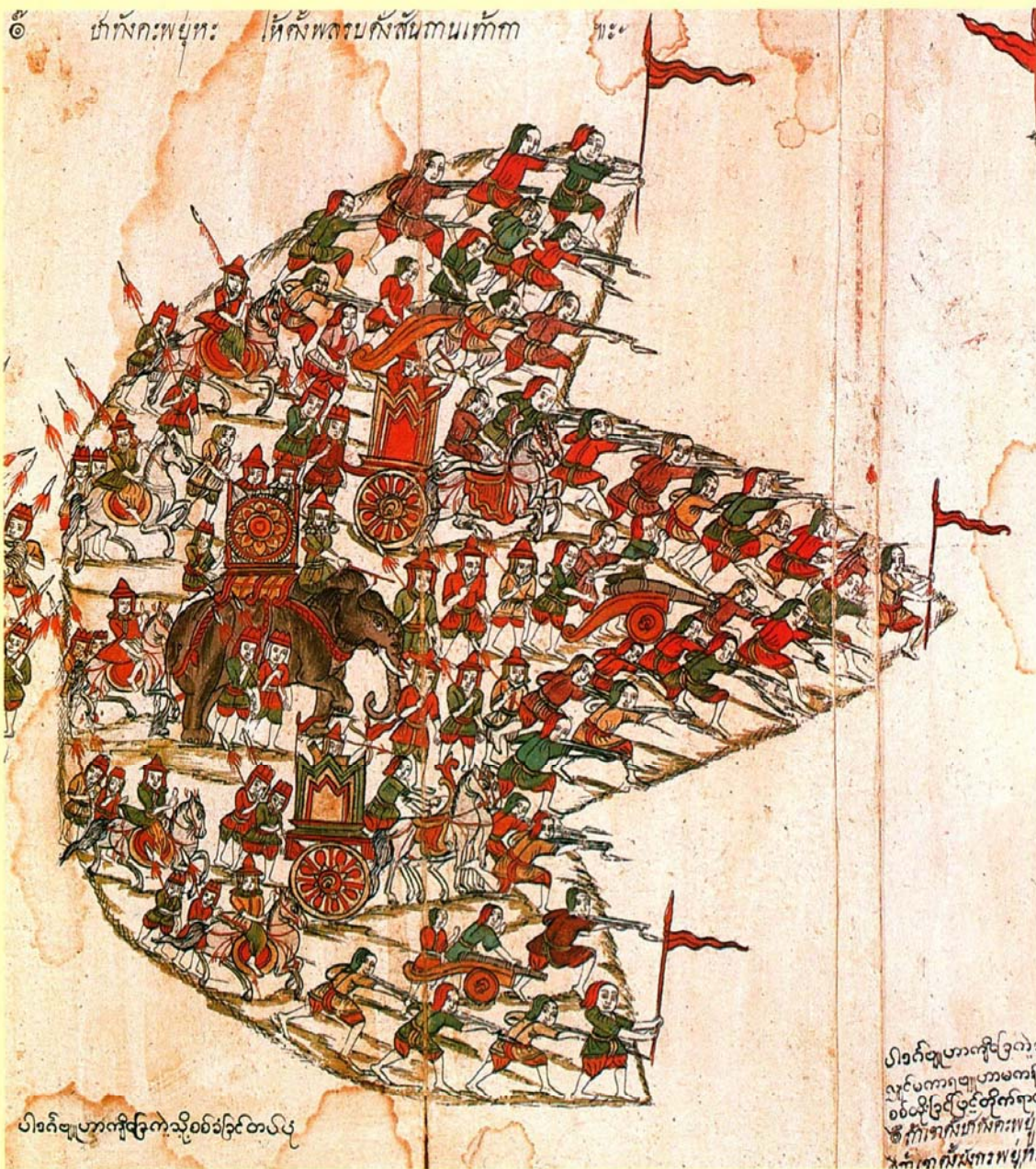

မံဝကဗျဟာပျားအံပုဂ္ဂလဘိက္ခုသို့စစ်ခံခြင်းတပ်

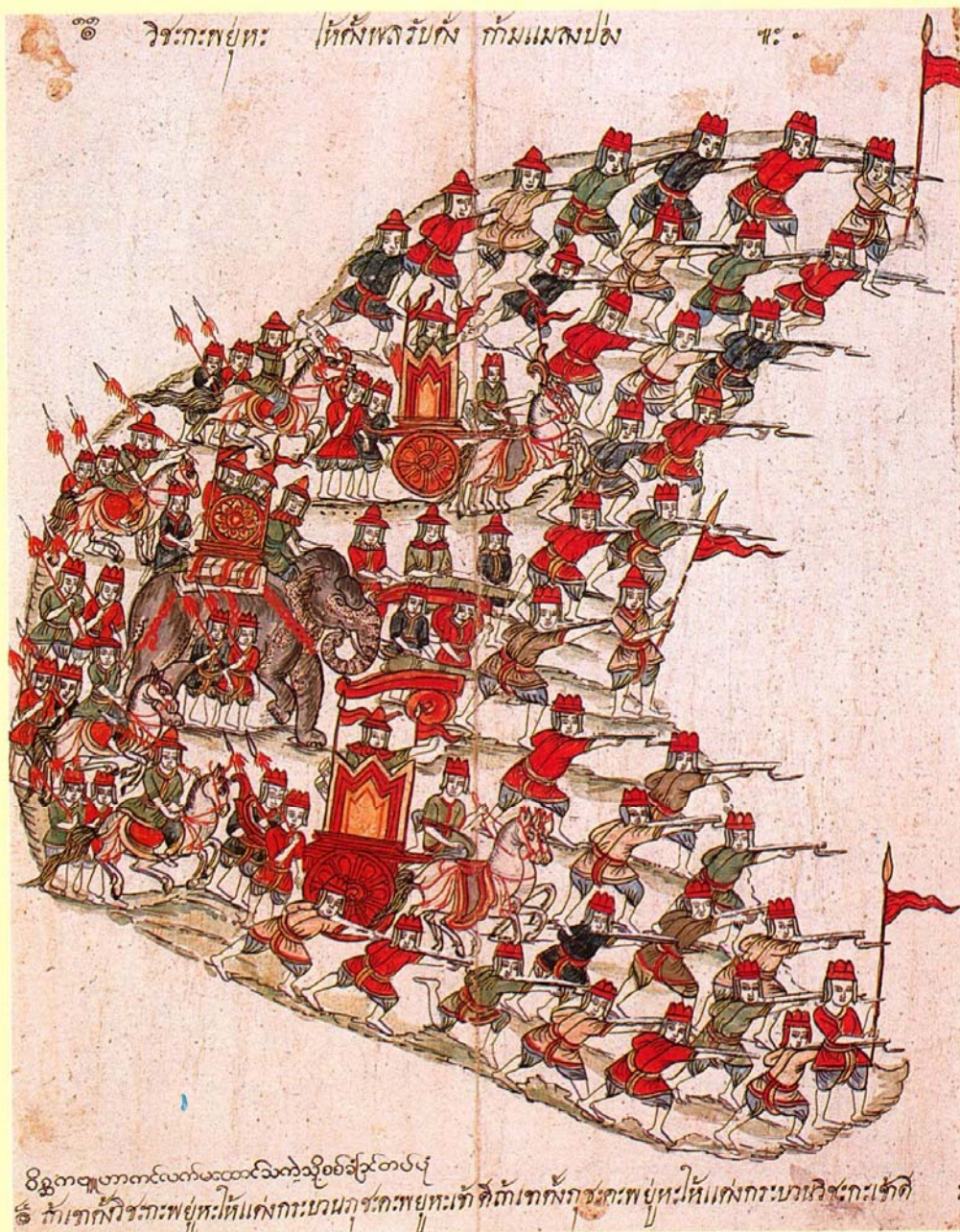
๑) ถ้าเราตั้งมะธุการเพียงครั้งเดียวก็จะได้พระบารมีจากพระพุทธรูปที่ใดก็ตามที่เราตั้งมะธุการเพียงครั้งเดียว

မရကဗျာဟာပျားကုပ္ပာလပိုက်သိုဝ်
ခံလျှင်ခွဲကဗျာဟာလေကိုင်လေပြင်
တူလောဝစ်ထိုင်းဖြင့်တိုက်ရှာလ။

มฤกะพฤษะ ตั้งทัพเป็นรีวขวานรูปรวงผึ้งย่อย

ปาทังคะพยุหะ ตั้งทัพเป็นริ้วขบวนรูปเท้ากา

วิชะกะพยุหะ ตั้งทัพเป็นริ้วขบวนรูปก้ามแมลงป่อง

๑๓ อุทะนะพยุหะ ให้รบกับกอนเส้า สามสถาน ๗๖

๑๔ ๑๕ ๑๖ ๑๗ ๑๘ ๑๙ ๒๐ ๒๑ ๒๒ ๒๓ ๒๔ ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐

๑๕ ถ้าหากอุทะนะพยุหะให้ทั้งกระบวนอุศกะพยุหะทั้งที่ถ้าหากอุศกะพยุหะให้ทั้งกระบวนอุทะนะพยุหะเท่าใด

อุทะนะพยุหะ ตั้งทัพเป็นริ้วขบวนรูปกอนเส้าสามสถาน

อุดพะพยุหะ ตั้งทัพเป็นราชบวนรูปโคอุศุภราช

ทิชาทิปะพะยู่หะตั้งทัพเป็นรั้วขบวนรูปปึกครุท

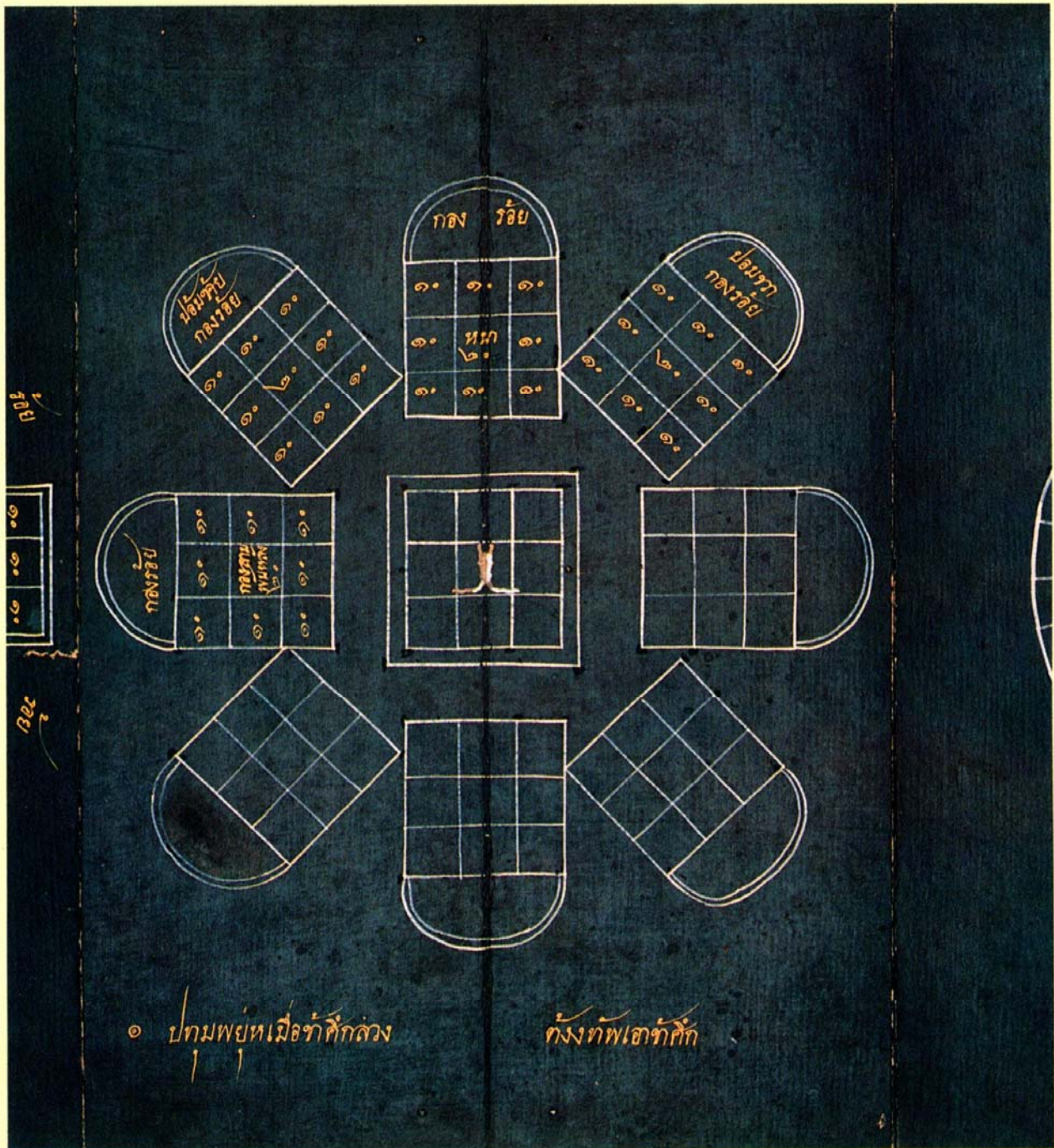

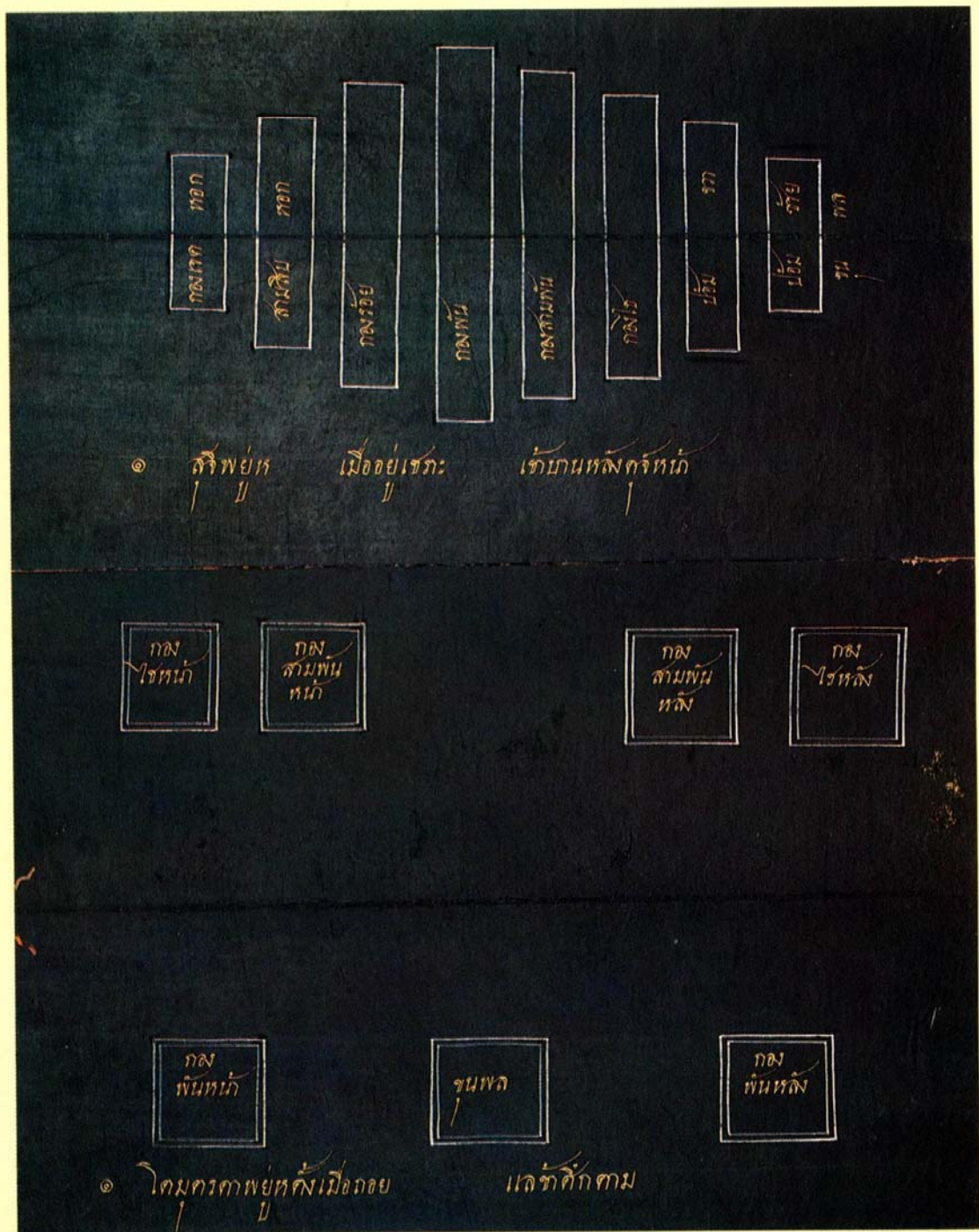
มฤกะพยุหะ ตั้งทัพเป็นรั้วขบวนรูปรวงผึ้งอ่อน

การตั้งทัพภาคที่ ๒

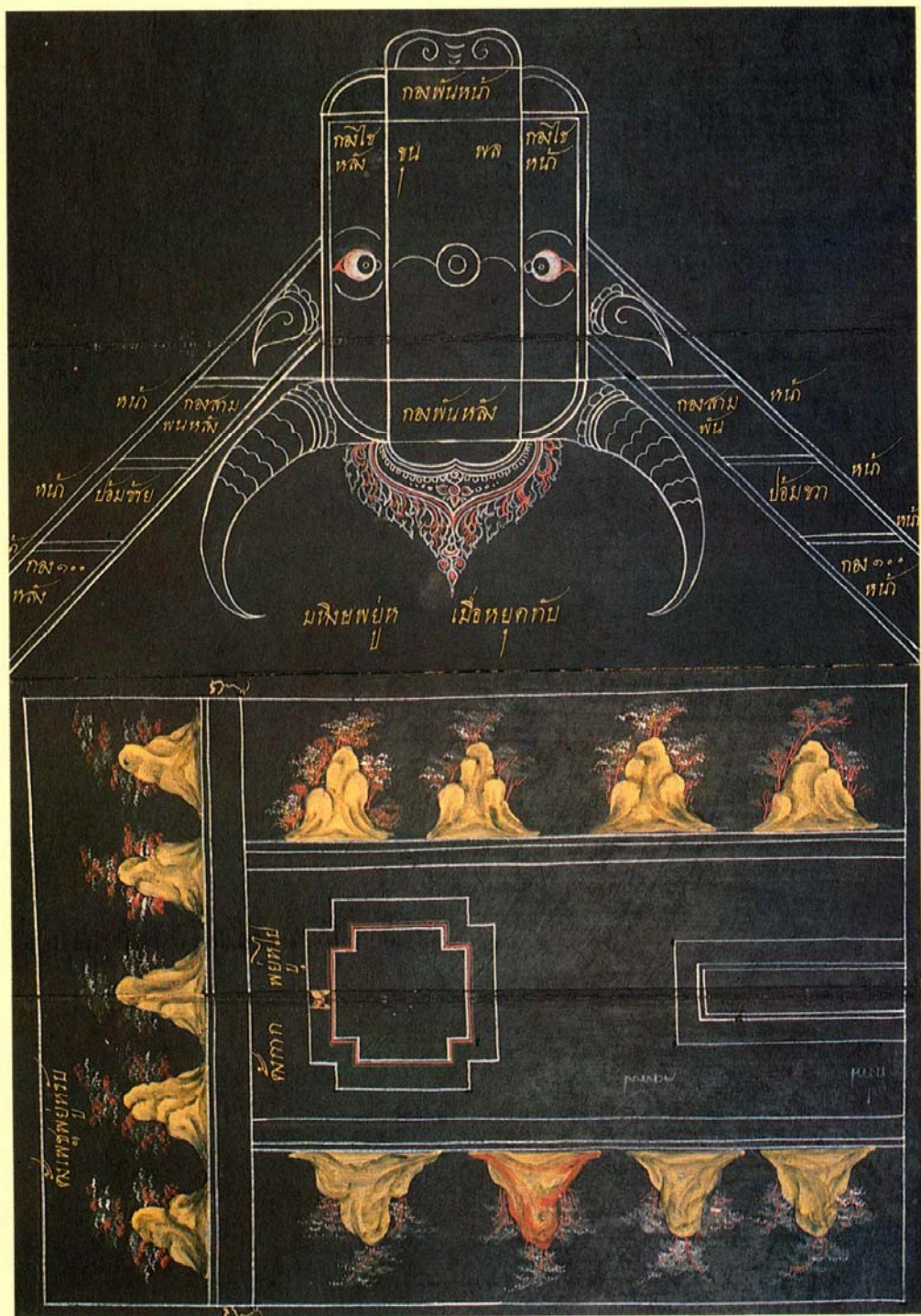
๑. ปทุมพยุหะ^๑
๒. จักรพยุหะ
๓. พาลจันทพยุหะ
๔. อรรธจันพยุหะ และ สักตัมพยุหะ
๕. มังกรพยุหะ
๖. กรกฏพยุหะ และ เมื่ออยู่ในชอกเขา
๗. ไตมุตตรพยุหะ และ สุจิตพยุหะ
๘. มหิษพยุหะ
๙. กากพยุหะ และ จิตรพยุหะ
๑๐. กากขิงพยุหะ
๑๑. สุริฉัดดาพยุหะ และ หัศรังษีพยุหะ
๑๒. อัชตึกสุริโย
๑๓. กรุฑาพยุหะ

^๑ “ตำราพิไชยสงคราม เล่ม ๑ ว่าด้วยแผนที่ตั้งทัพ,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมดาล), ม.ป.ป., เลขที่ ๑๓๙.

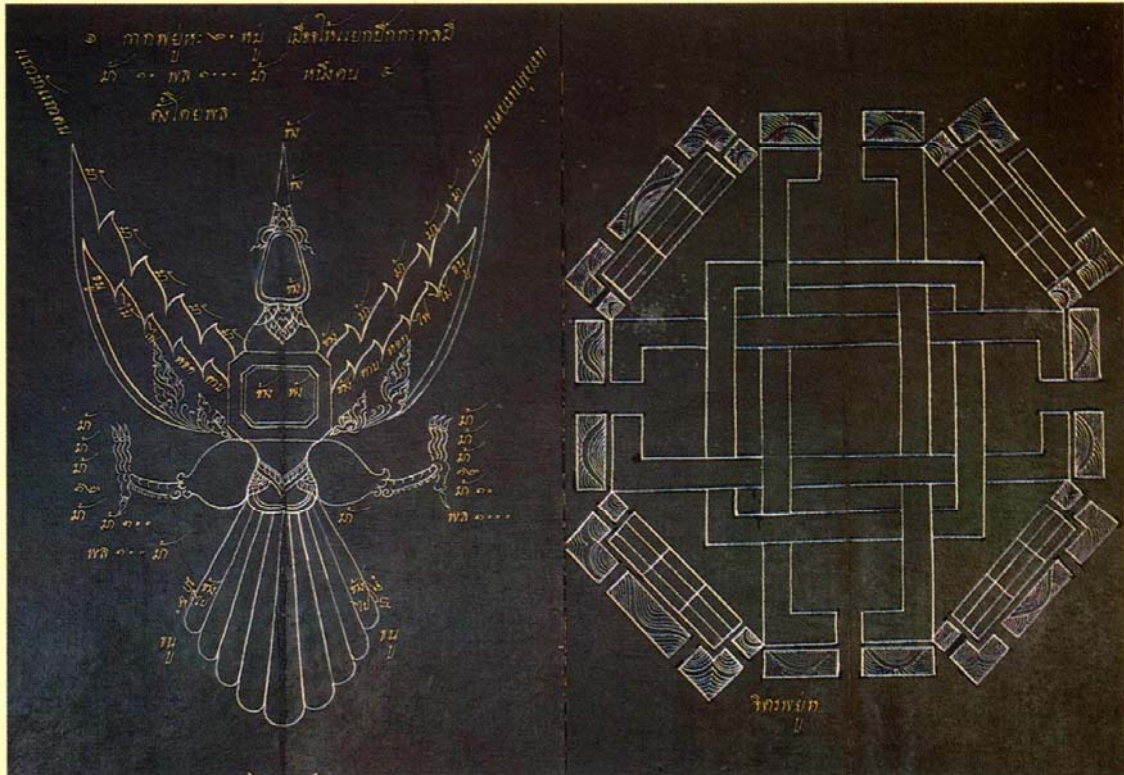

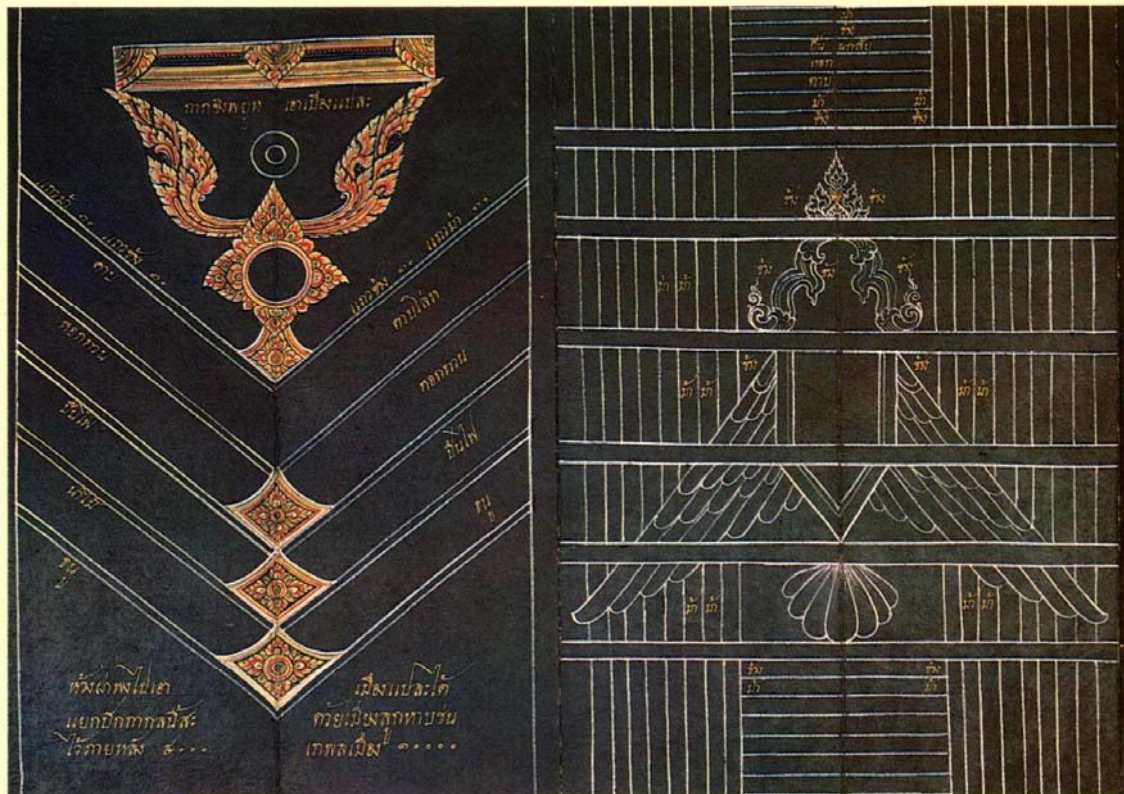
โตมตรพหุทะ และสุจิพหุทะ

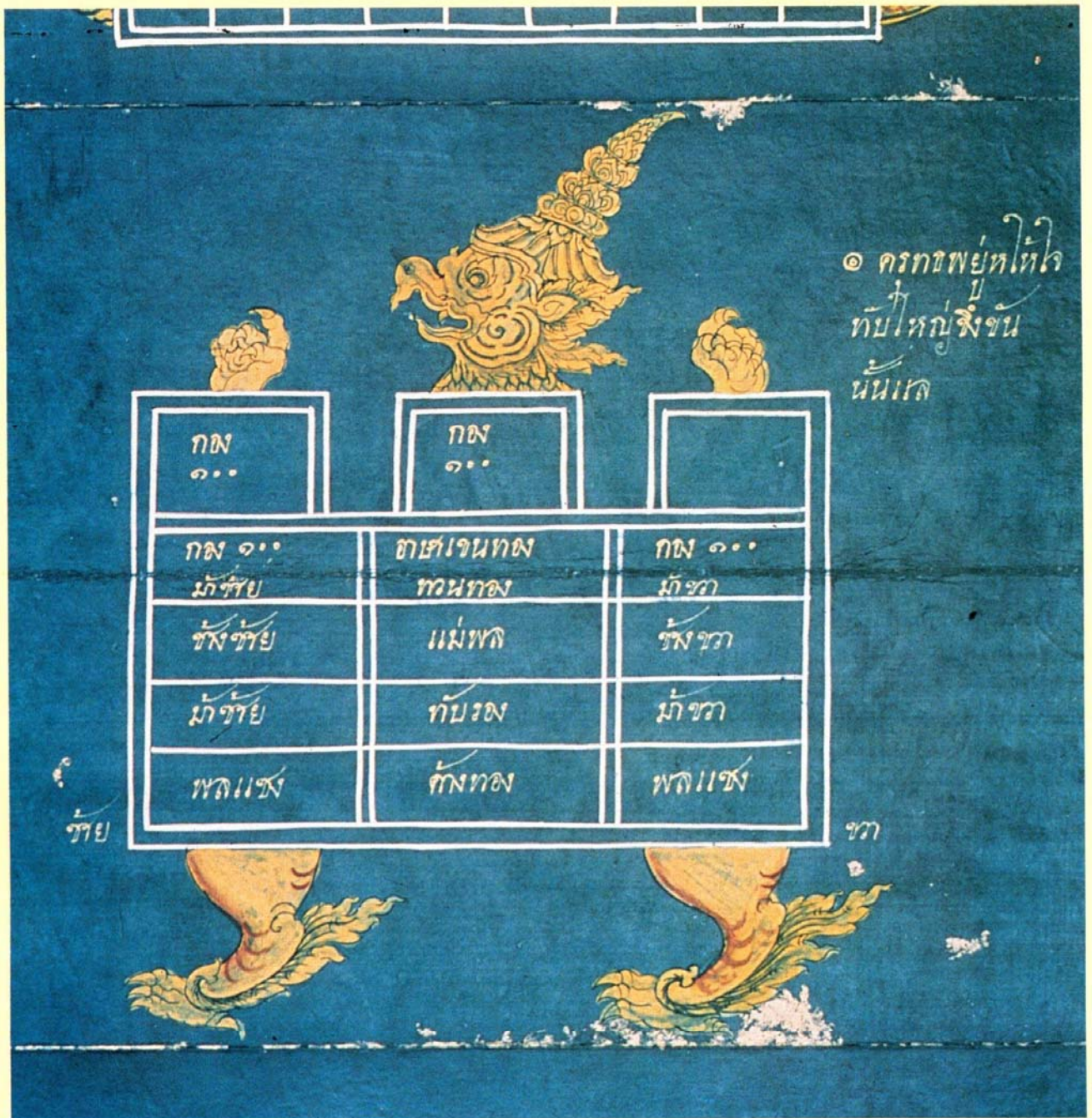
มหิงษพยุหะ

กากพยุหะ และจิตรพยุหะ

กากชิงพยุหะ

การเคลื่อนทัพ

ภาพจิตรกรรมจากหนังสือสมุดไทย จำนวน ๒ เล่ม แบ่งเป็น ๒ ภาค ดังนี้

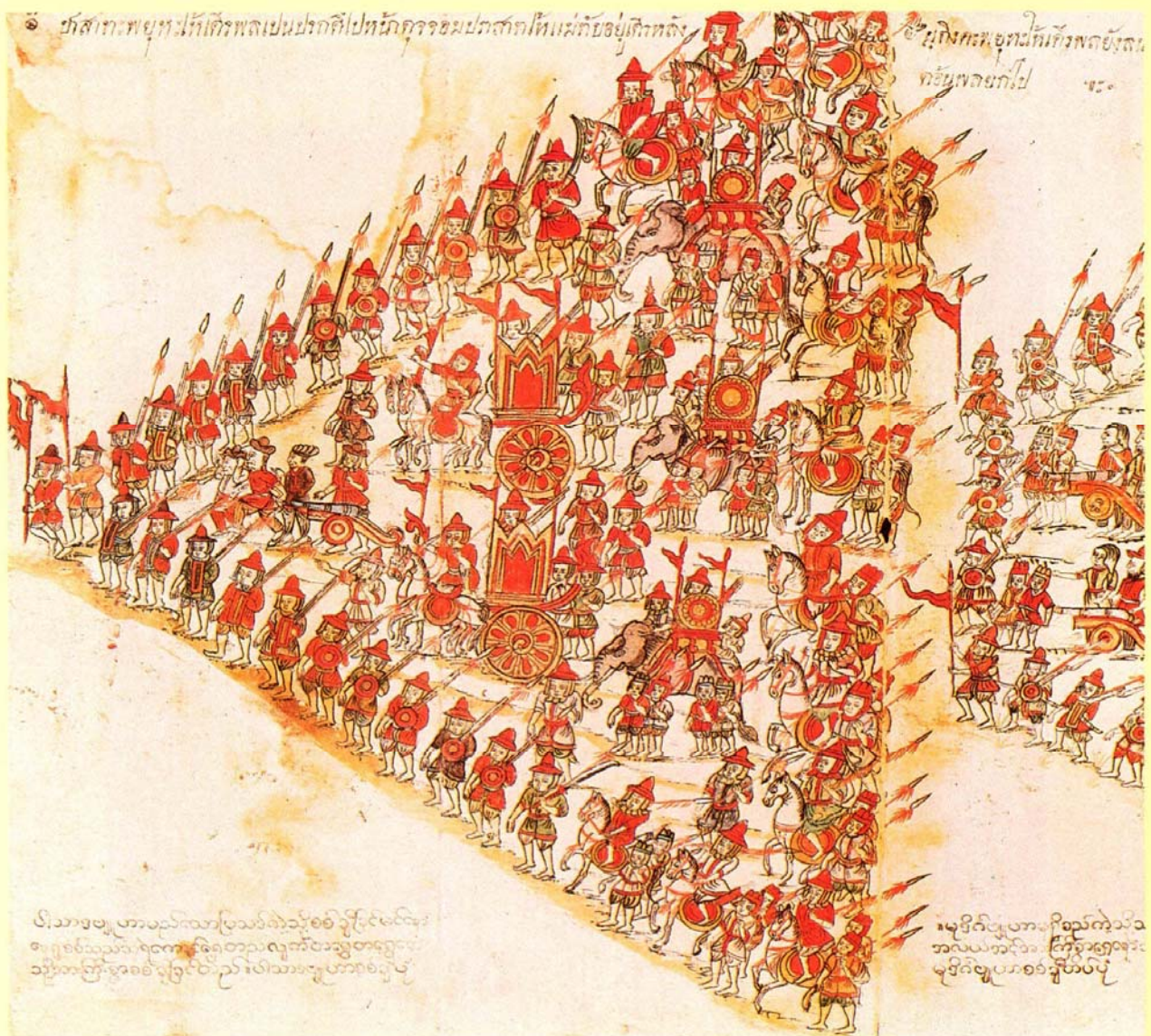
ภาคที่ ๑ ภาพจิตรกรรมจากตำราพิชัยสงคราม (พม่า) ยุทธศาสตร์ เลขที่ ๑๕

ภาคที่ ๒ ภาพจิตรกรรมจากตำราขบวนพยุหยาตราทัพ เลขที่ ๔๗

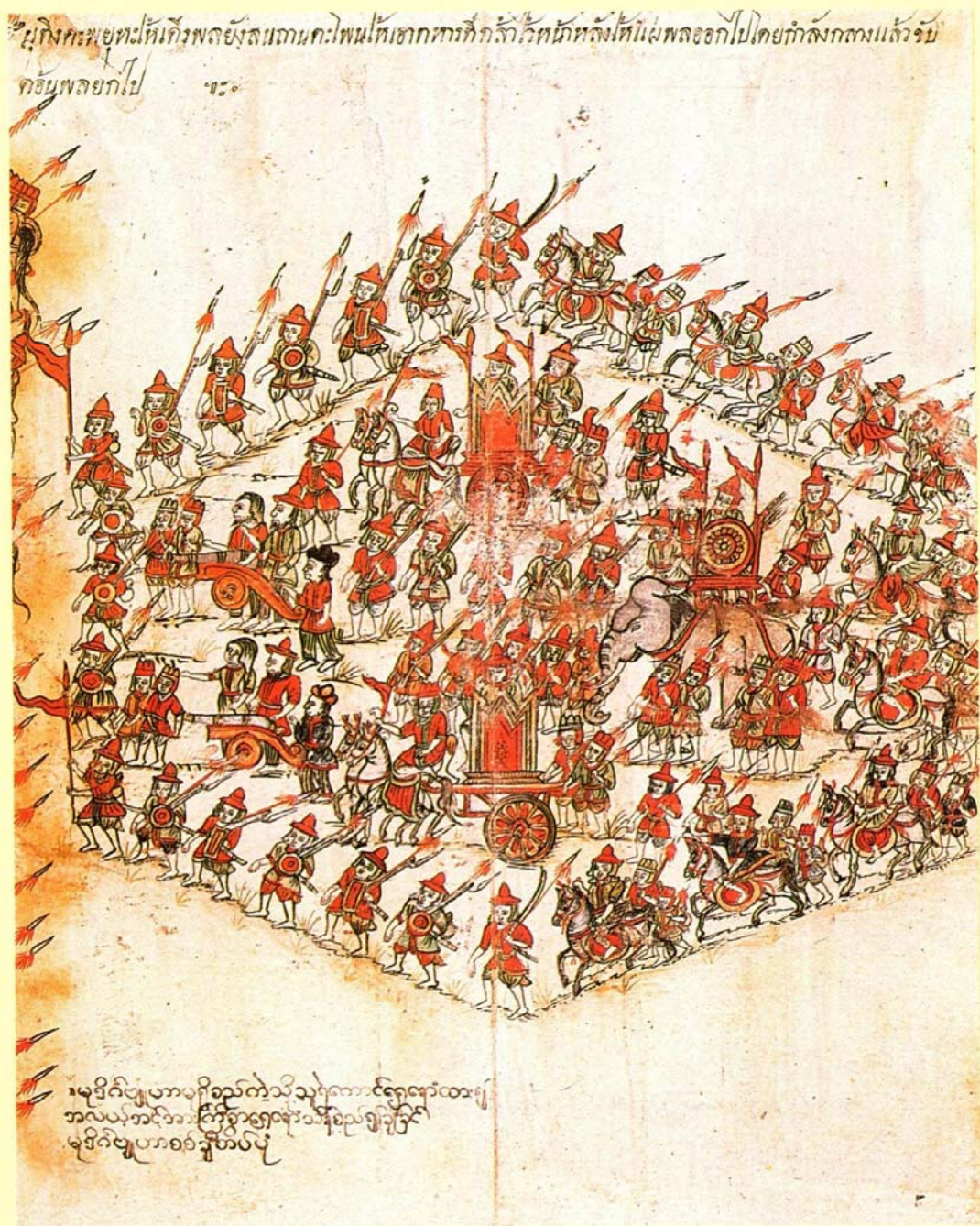
การเคลื่อนที่พภาคที่ ๑

๑. ปาสาทะพยุหะ	เคลื่อนที่พุดจจมปราสาท ^๑
๒. มุทิงกะพยุหะ	เคลื่อนที่พุดจรูปตะโพน
๓. จังโกทะกะพยุหะ	เคลื่อนที่พุดจรูปกระถางดอกไม้
๔. สะทันทะกะพยุหะ	เคลื่อนที่พุดจรูปคันหอก
๕. นทีจะระพยุหะ	เคลื่อนที่พุดจรูปลำนน้ำ
๖. วารีเวกะพยุหะ	เคลื่อนที่พุดจน้ำไหลมิได้ขาด

^๑ “ตำราพิชัยสงคราม (พม่า) ยุทธศาสตร์,” เรื่องเดิม, หน้าต้น ๑-๘, ๑๗-๒๐.

ปาสาทะพยุหะเคลื่อนทัพเป็นริ้วขบวนดุจจอมปราสาท แม่ทัพอยู่หลัง

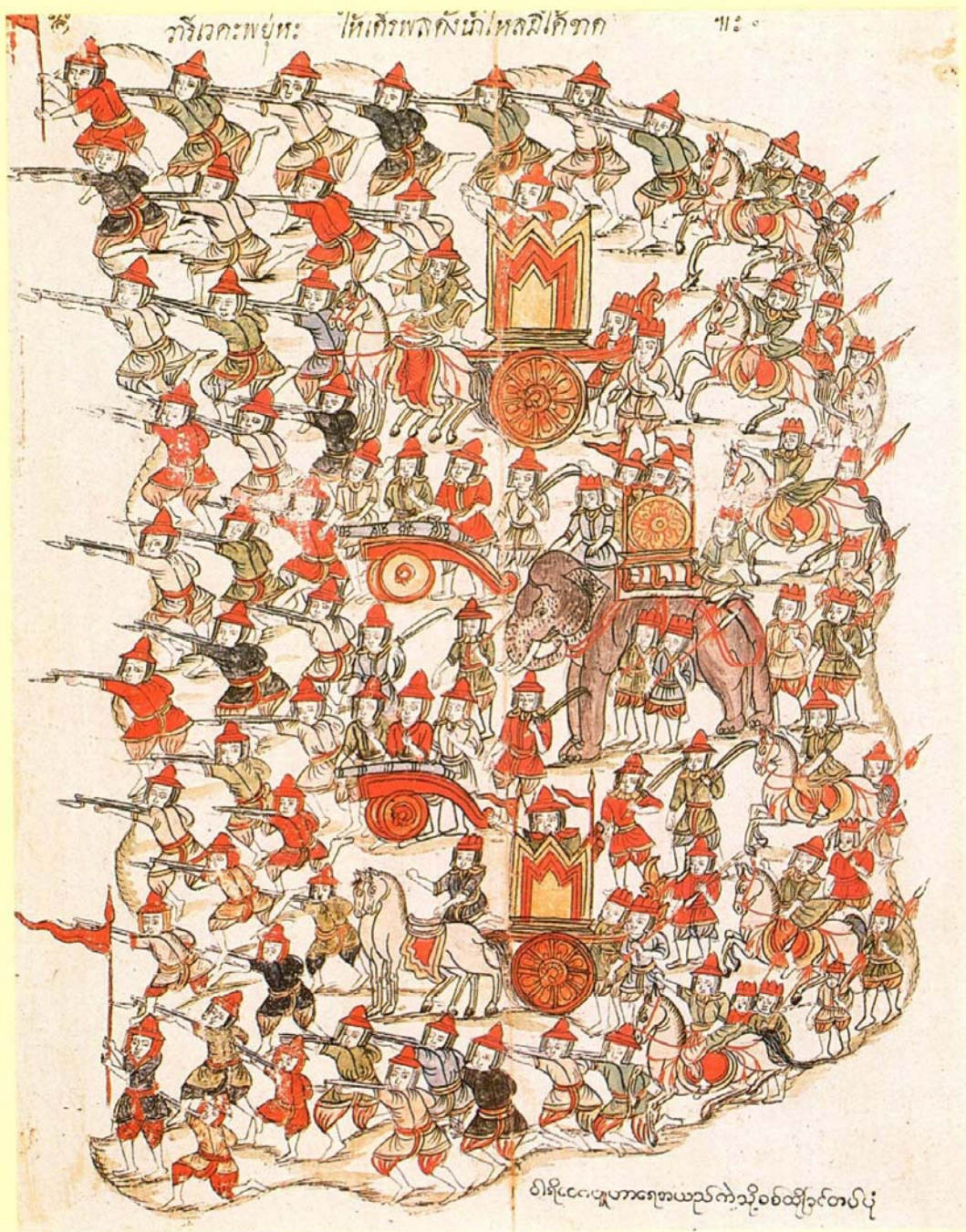
มุทิงคะพยุหะเคลื่อนทัพเป็นริ้วขบวนรูปตะโพน
ให้วางกำลังทหารกล้าไว้ด้านหน้าและด้านหลัง

จังโกทะกะพะยู่หะ เคลื่อนทัพเป็นริ้วขบวนรูปกระถางดอกไม้

สะท้อนทะกะพยุหะ เคลื่อนทัพเป็นริ้วขบวนรูปคันหอก

วารีเวคะพยุหะ เคลื่อนทัพเป็นริ้วขบวนดุจน้ำไหล

การเคลื่อนที่พหุภาคที่ ๒

ขุนโจมพลมิ่งม้า
ขุนสท้านพลแสน
ธงฉานผูกโคมแขวน
น่านิกรไปหน้า

เมืองแมน^๑
คุ่ม้า
คลาคลาศ
รวดรี้วพวงพล ฯ

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), บทนิพนธ์ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (ธนบุรี : โรงเรียนการช่างวุฒศึกษา (แผนกการพิมพ์), ๒๕๐๕), หน้า ๒๑.

พริยพลจลโจษเพี้ย	พลพาล ^๑
นเรศรณร่ำบาล	รวดเร้า
เทียรทัศทศทวยหาญ	สุรราช
จับฉลากลาสเต้า	เรียบรื้อโดยขบวร ๖

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

กจ.
390.22
ด 528 ก น.1
26.32 ร. 708.

ม้าห้อเหิรเห็จห่าว	เหียรหรรย์ ^๑
ขัดดาบกุมกัทณฑ์	แน่น้าว
ขับอัสวผาดผรร	เร็วรวด
ดุจดั่งจักรโจมล้าว	ไล่มล้างไภยพาล ฯ

เกณฑ์หมู่จตุรงค์โยธี	แสนสุรเสนีแกลัวกล้า ^๒
ขุนช้างขี่ช้างชนะงา	ถือของ้าว่างกรายกร
ขุนม้าขี่ม้าอาชาชาติ	คาดแล้งมือถือธนูศร ฯ

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓.

^๒ รามเกียรติ์, บทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เล่ม ๑ (พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๓๐๔.

จัดหมู่โยธาที่สามารถ
หมู่หนึ่งหมื่นสี่สิฟ้า

เลือกล้วนองอาจแกลั้วกล้า^๑
ให้เดินนำหน้าโยธี ฯ

^๑ รามเกียรติ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๗.

ช้างแซงแซงนอกคั่น
ม้าแซงเลาะเลाप
ระวังราชระไววง
บริรักษ์เทวาเว้น

ดาตง^๑
เราะเร้น
ระเวียดแวด
วากเวไภยพาล

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), เรื่องเดิม, หน้า ๒๕.

ทหารเปรียบดุจเขี้ยวศิขของกองทัพ

การเคลื่อนทัพข้ามน้ำ

พลเดินดาบไล่ห้ล้วน
 ขนัดนอกพลทวนยอง
 ธงชายคั่นเคียงสอง
 เขมงหมู่โยธาคล้อย

ลำคนอง^๑
 เรียบร้อย
 เป็นคู่ นำนานา
 คลาดคล้ายดำเนิน

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), เรื่องเดิม, หน้า ๒๕.

พลผู้คร่ำ คือ ผู้ที่มีหน้าที่ดันเสปียงอาหาร หรือเกี่ยกกายของกองทัพ

หัวศึก หมายถึง แม่ทัพ

การยกทัพเข้าตี

ภาพจิตรกรรมจากตำราพิชัยสงคราม (พม่า) ยุทธศาสตร์ เลขที่ ๑๙

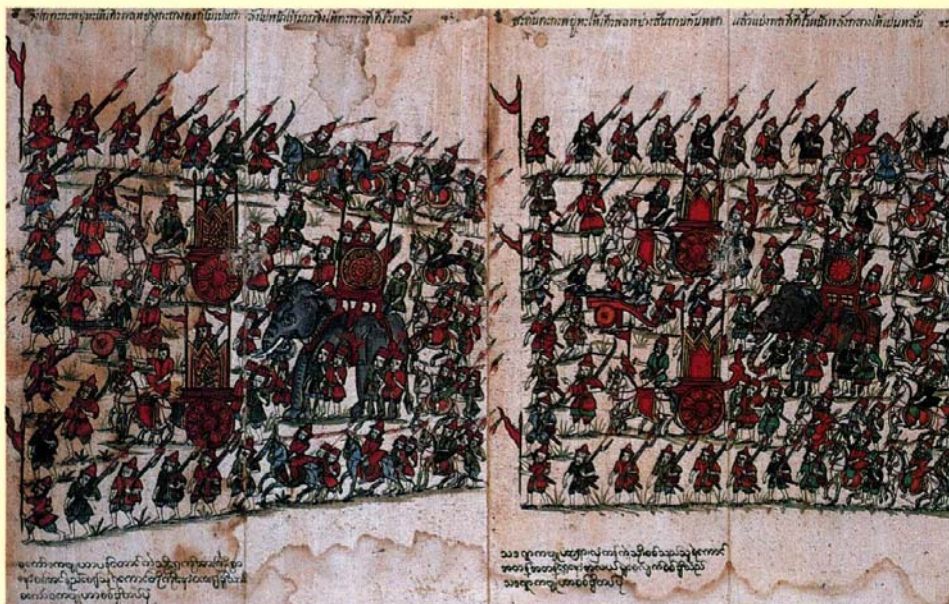
การยกทัพเข้าตี

๑. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนปาสาทะพยุหะ
ขบวนมุกังคะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๒. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมุกังคะพยุหะ
ขบวนปาสาทะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๓. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนจิงโกทะกะพยุหะ
ขบวนสะทันทะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๔. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนสะทันทะกะพยุหะ
ขบวนจิงโกทะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๕. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมรุกะพยุหะ
ขบวนธนุกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๖. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนธนุกะพยุหะ
ขบวนมรุกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๗. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนปาทังคะพยุหะ
ขบวนมังกรพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๘. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมังกรพยุหะ
ขบวนปาทังคะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๙. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนนทีจะระพยุหะ
ขบวนวารีเวคะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๔. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนอุศพะพยุหะ
ขบวนอุทะนะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๕. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนสะกะฎะพยุหะ
ขบวนทิตาภิปะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๖. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนทิตาภิปะพยุหะ
ขบวนสะกะฎะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๗. ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมรุกะพยุหะ
ขบวนภุชะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย

๑๘. ถ้ากองทัพบกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนนักษะกะพยุหะ
ขบวนนักษะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๙. ถ้ากองทัพบกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนวาริเวระพยุหะ
ขบวนนักษะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๑. ถ้ากองทัพบกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนวิชะกะพยุหะ
ขบวนนักษะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๒. ถ้ากองทัพบกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนนักษะกะพยุหะ
ขบวนวิชะกะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
๑๓. ถ้ากองทัพบกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนอุทะนะพยุหะ
ขบวนอุศพะพยุหะ	ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย

ถ้าข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนปาสาทะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
 ขบวนมุกังคะพยุหะ
 ถ้าข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมุกังคะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
 ขบวนปาสาทะพยุหะ

ถ้าข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนจิงโกทะกะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
 ขบวนสะทันทะกะพยุหะ
 ถ้าข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนสะทันทะกะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
 ขบวนจิงโกทะกะพยุหะ

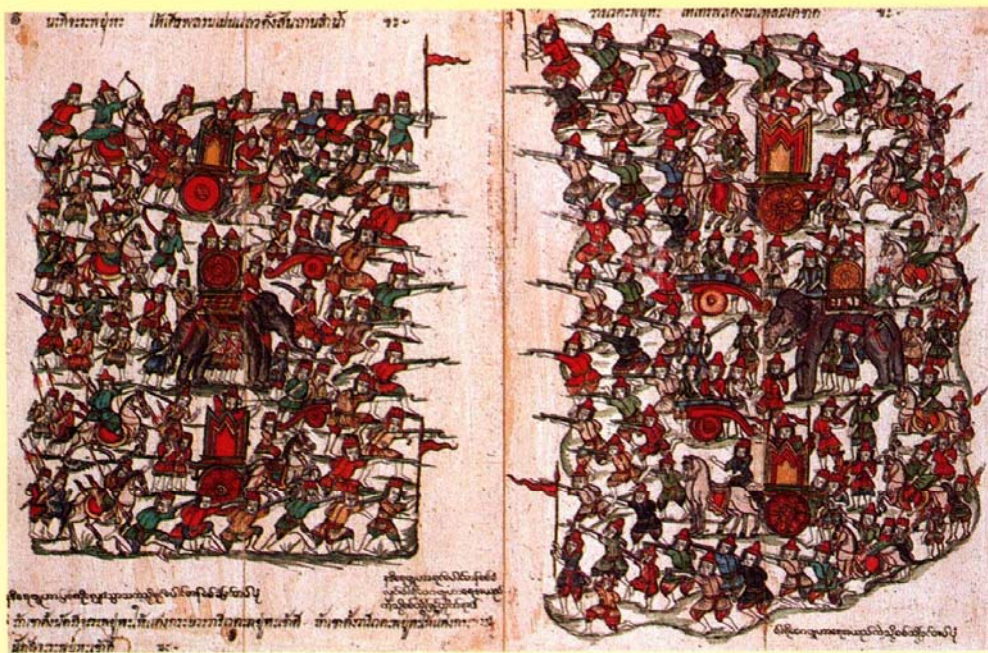
ถ้าข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมฤคทายมฤค
 ขบวนมฤคทายมฤค
 ถ้าข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมฤคทายมฤค
 ขบวนมฤคทายมฤค

ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย
 ให้เคลื่อนทัพเข้าตีด้วย

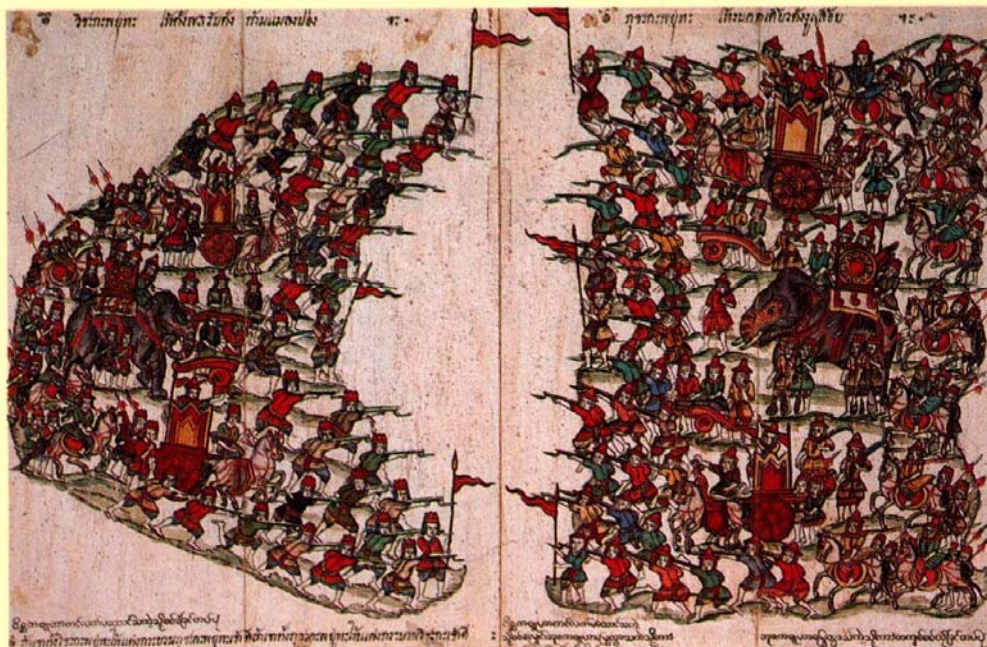

ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนปางคัพพะ
 เข้าตีด้วยขบวนมังกะพพะ
 ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนมังกะพพะ
 เข้าตีด้วยขบวนปางคัพพะ

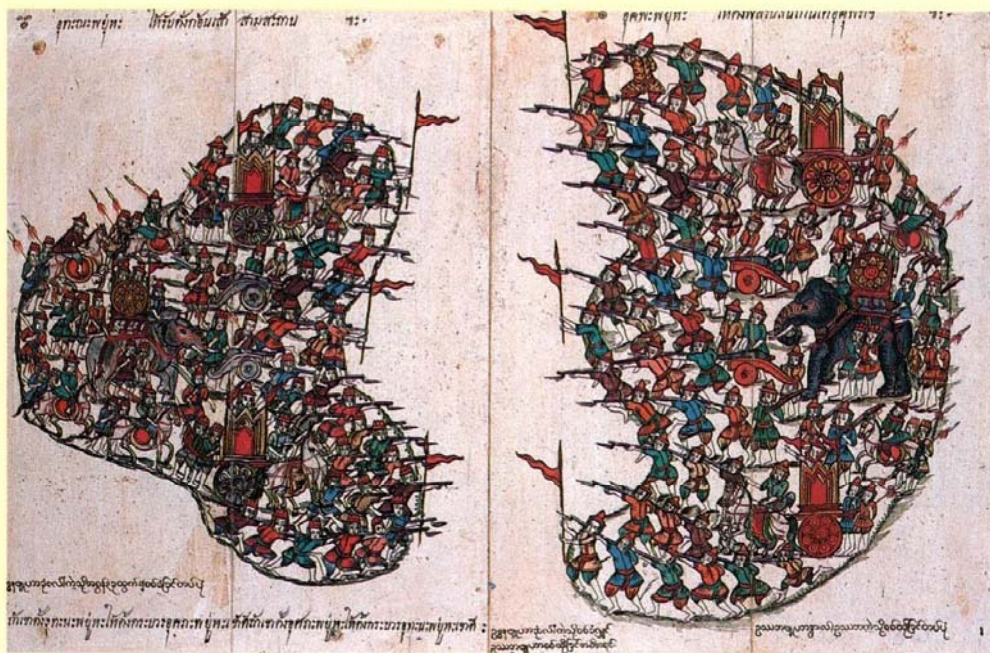
ให้เคลื่อนทัพ
 ให้เคลื่อนทัพ

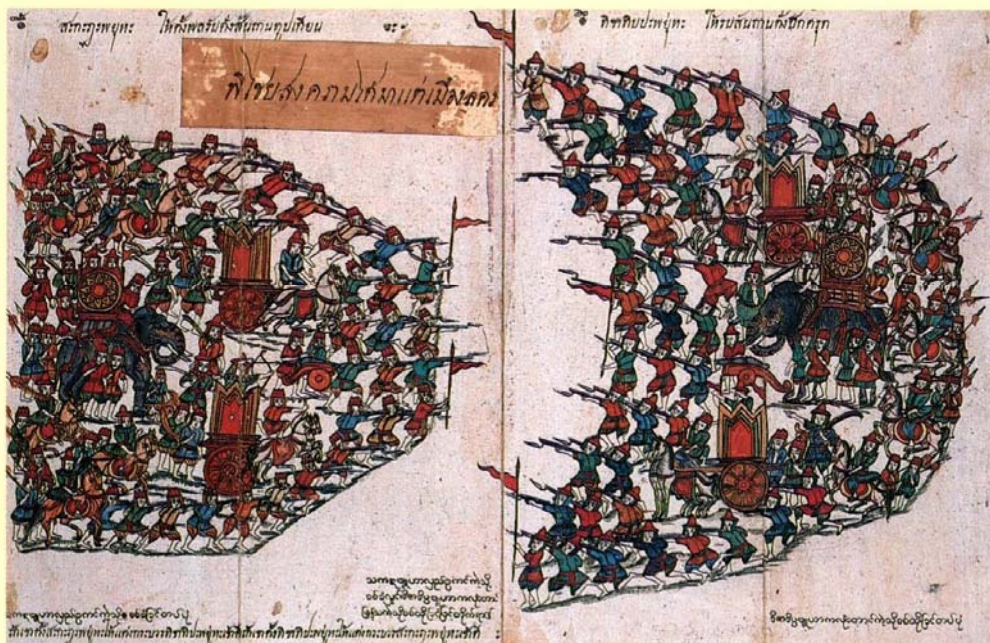
ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนที่จะระพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนวารีเวคะพยุหะ
ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนวารีเวคะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนที่จะระพยุหะ

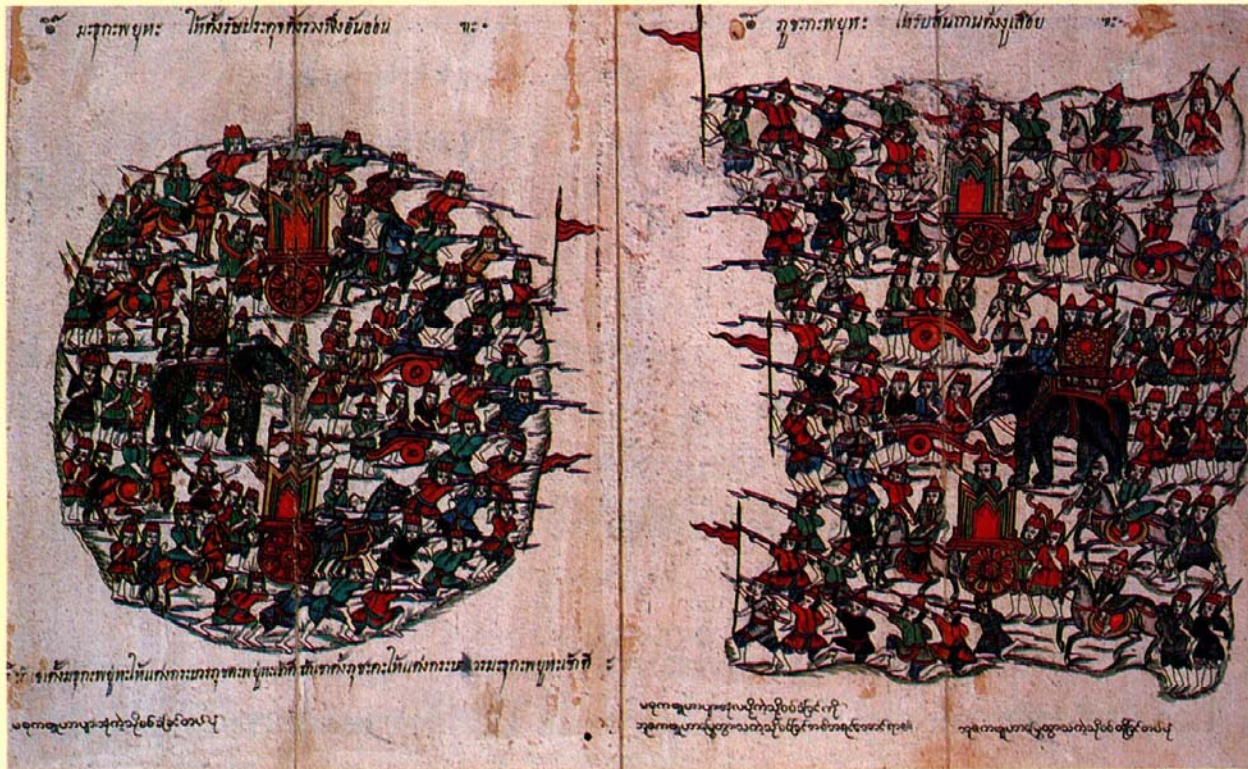
ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนวิชะกะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนภุชะกะพยุหะ
ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนภุชะกะพยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนวิชะกะพยุหะ

ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนอุทะนะพะยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนอุศพะพะยุหะ
ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนอุศพะพะยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนอุทะนะพะยุหะ

ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนสะกะกะพะยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนทิวาทิปะพะยุหะ
ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นริ้วขบวนทิวาทิปะพะยุหะ ให้เคลื่อนทัพเข้าตี
ด้วยขบวนสะกะกะพะยุหะ

ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นรีวขบวนมฤคกษัตริย์

ให้เคลื่อนทัพเข้าตี

ด้วยขบวนมฤคกษัตริย์

ถ้ากองทัพข้าศึกตั้งทัพเป็นรีวขบวนมฤคกษัตริย์

ให้เคลื่อนทัพเข้าตี

ด้วยขบวนมฤคกษัตริย์

กระบวนพยุหยาตราชลมารค

ริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราทางชลมารค^๑ ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีการจัดกระบวนเรือไว้ถึง ๕ กระบวน ซึ่งประกอบด้วยกระบวนทหารกองนอก ได้แก่ กระบวนที่ ๑ และกระบวนที่ ๕ กระบวนทหารรักษาพระองค์ คือ กระบวนที่ ๒ และกระบวนที่ ๔ ส่วนกระบวนที่สำคัญที่สุดคือกระบวนที่ ๓ เป็นกระบวนเรือพระที่นั่งของพระมหากษัตริย์

เนื่องจากกระบวนเรือมีหลายกระบวน และแต่ละกระบวนมีจำนวนเรือหลายลำ จึงจำเป็นต้องจัดวางตำแหน่งของเรือที่เข้ากระบวน ให้มีริ้วขบวนที่เป็นระเบียบ และให้ความลดหลั่นตามขนาดและความสำคัญของเรือ รวมทั้งความสำคัญของผู้ที่อยู่ในกระบวนต่าง ๆ อีกด้วย โดยมุ่งให้กระบวนเรือนี้มีความสัมพันธ์กัน ให้มีความงดงาม โอ่อ่า และพริ้งพราयทุกขณะที่เคลื่อนกระบวน เป็นการแสดงแสนยานุภาพและพระเกียรติยศของพระมหากษัตริราช

การวางริ้วกระบวนเรือ ได้วางไว้ ๕ สาย โดยกำหนดให้ริ้วกระบวนเรือพระที่นั่งอยู่ในสายกลาง คือ สายพระราชยาน มีริ้วสายคู่ในซึ่งวางตำแหน่งให้ชนาบซ้ายขวาของเรือพระที่นั่ง เรียกว่า ริ้วเรือแห่ ถัดออกมาเป็นสายคู่นอก ซ้าย ขวา เรียกว่า ริ้วเรือกัน นอกจากนี้ บนสองข้างฝั่งของกระบวนเรือพระที่นั่งในกระบวนที่ ๓ มีม้าแข่งบนบกข้างละ ๒๐ ม้า

^๑ “ริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราทางชลมารค สมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก), พ.ศ. ๒๔๕๔, เลขที่ ๑๑๑.

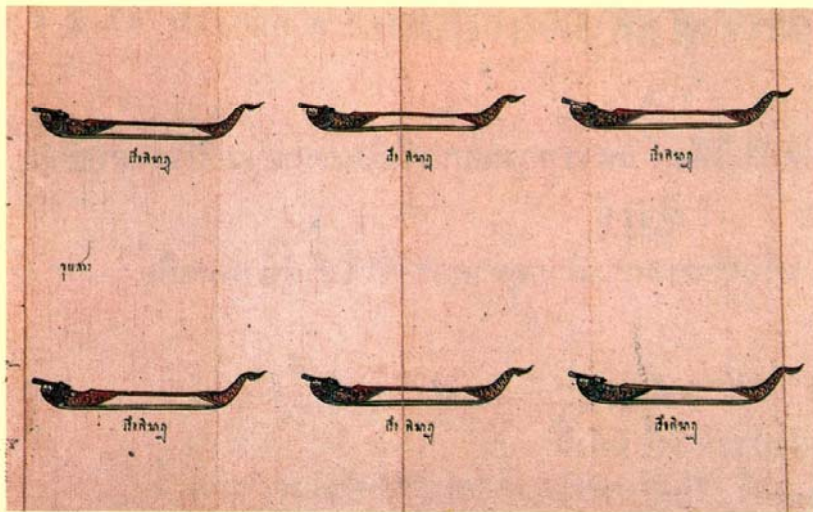
ระเบียบการจัดกระบวนเรือ* ตามลำดับของกระบวนที่ ๑ ถึงกระบวนที่ ๕ มีดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ กระบวนนอกหน้า ได้แก่ ทหารกองนอก เรือในกระบวน ประกอบด้วยเรือพิฆาต ๖ ลำ เข้าคู่ ๓ คู่ เป็นเรือซึ่งพวกขุนศาล หรือข้าราชการฝ่ายตุลาการ ซึ่งไม่ได้กำหนดชื่อลงประจำเรือทั้ง ๖ ลำ

เรือแซ ๑๐ ลำ เข้าคู่ ๕ คู่
ชื่อของเรือแซ และชื่อผู้ลงประจำเรือมีดังนี้

	ชาย	ขวา
คู่ที่ ๑	แซสรสินธุ [*] สมิงเพชน้อย	แซศักดิ์บวร สมิงนครอิน
คู่ที่ ๒	แซอนนตสมุทร พญาพระราม	แซวิพรรธชล พญาเกียร
คู่ที่ ๓	แซศรีสมุทร หลวงทองสือ	แซวรวารีย์ พระโชติก
คู่ที่ ๔	แซพิพัฒสาคร	แซสินธุสวัสดิ์ พระสมบัติบาล

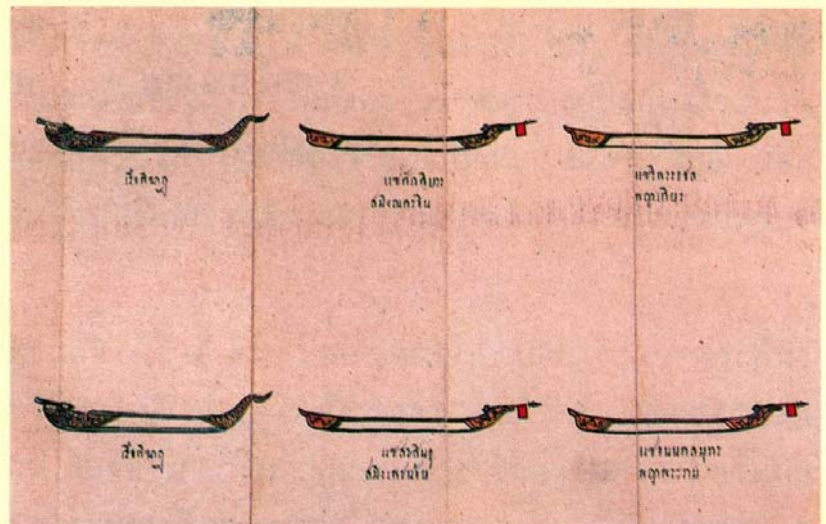
* ชื่อเรือในกระบวนเขียนตามชื่อเรือในหนังสือสมุดไทย

เรือพิฆาต

เรือพิฆาตขุนหมื่นหนึ่ง
 หกลำเห็นสาธารณ์
 ฝีพายจ้างบ่าววาน
 ภูบรอบแควแต่ล้วน

โรงศาล
 เต็ดด้วน
 ยืมเพื่อน กันนา
 เหล่าหลันเคียงกัน

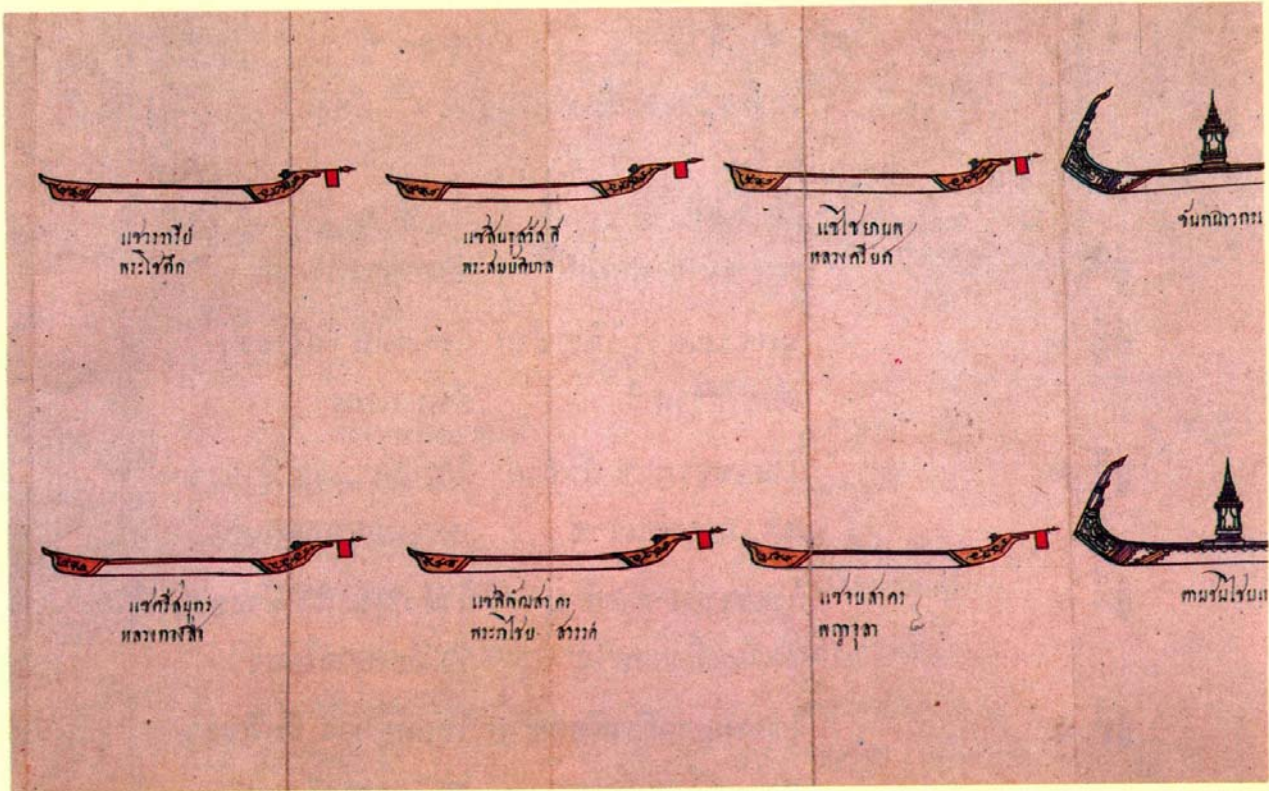

เรือแซ

แซกดีบวเรศนั้น
 สมิงเดชแซสรสินธุ์
 ตะคองคุนโทกิน
 ตั้งโล่เขนดาบดำ

นครอิน
 ฟ่องน้ำ
 อวดโอ้
 ทอดหน้าเรือเรียง

โคลงอธิบายภาพ จาก โคลงพยุหยาตราโดยชลมารค ในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง ของ เจ้าพระยาพระคลัง (หน)

เรือแซ่คู่ที่ ๔-๕

แซ่สินธุสวดีพื้น
แซ่พิทสาครลบ
คลังในขนาดชนบ
เร็วตั้งลมลิ่วฟ้า

แซ่ไชยานพล้า
แซ่จนสาครขจร
บรเทพชีกุบงอน
ไฟกุ่มซุนสูบมัว

อรรณพ
แหล่งหล้า
ขนานคู่ กันนา
ลัดนิ้วฤทัน
ลำคอน
คู่ค้า
งามแง่
ระกุ่มตั้งมากกลาง

คู่ที่ ๕

แซจบสาคร
พญาจุลา

แซไชยานพ
หลวงศรียศ

เรือชัย ๒๐ ลำ

เข้าคู่ ๑๐ คู่

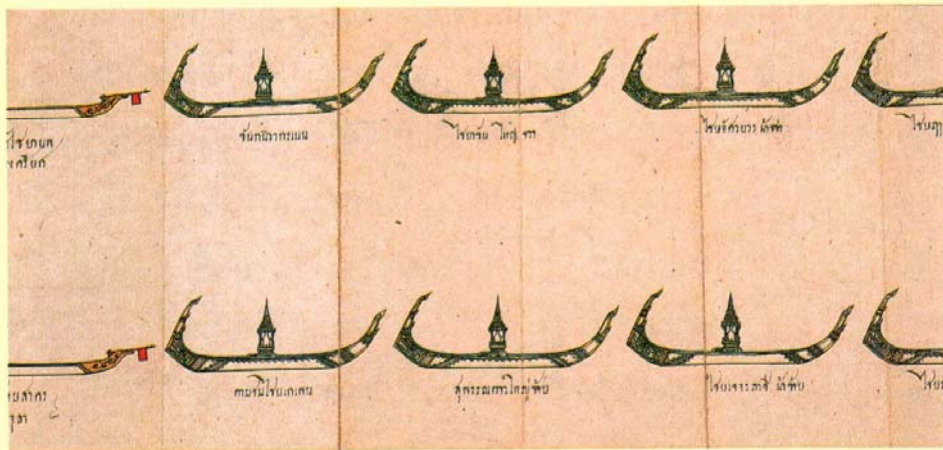
ชื่อเรือชัยและชื่อกรมประจำเรือมีดังนี้

	ซ้าย	ขวา
คู่ที่ ๑	ตามชมไชยเทพน	ชั้นท้าวทรเนน
คู่ที่ ๒	สุพรรณดาว ใหญ่ซ้าย พระพิเรนทร์	ไชยาขัน ใหญ่ขวา อินทรเทพ
คู่ที่ ๓	ไชยเขจรภาชี ม้าซ้าย หลวงทรงพลราช	ไชยอัศวบรร ม้าขวา หลวงปราบพลแสน
คู่ที่ ๔	ไชยภายิ่ง ช้างซ้าย วังเมืองยิ่งยงหาญ	ไชยภายะนะ ช้างขวา วังเมืองอาจไอยรา
คู่ที่ ๕	ไชยทญานทิพลศักดิ์ซ้าย หลวงศรีกลาสุมุท	ไชยอริการ สักดีขวา หลวงเทพา ^๒

๑ ในลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง ว่า
หลวงศรีกาฬสมุดเชื้อ

๒ หลวงเทพเทพาซ้าย

ชำนาญ
นั่งหน้าเรือรมย์

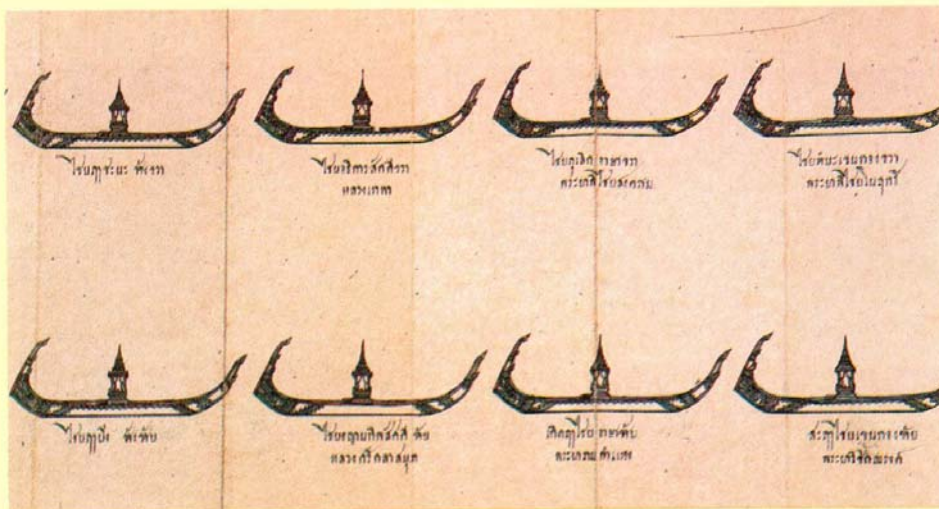
เรือชัย

ทรเนนโนนาคไธ้
สวดเสื่อครุฑข้าว
เรือชัยซื้อขันฉาว
ถาดหมากคนโทแพรว

เทพนทรามาศย์เชื้อ
นาเวศดาวชมไชย
ขับทรเนนไว
ลอยเลื่อนตามชลคล้อย

อวดสาว
ผ่องแผ้ว
เคยชี
เพริศพร้อมดงาม

มหาดไทย
ชื่อช้อย
วางว่อง
คลาดเกล้าโดยขบวน

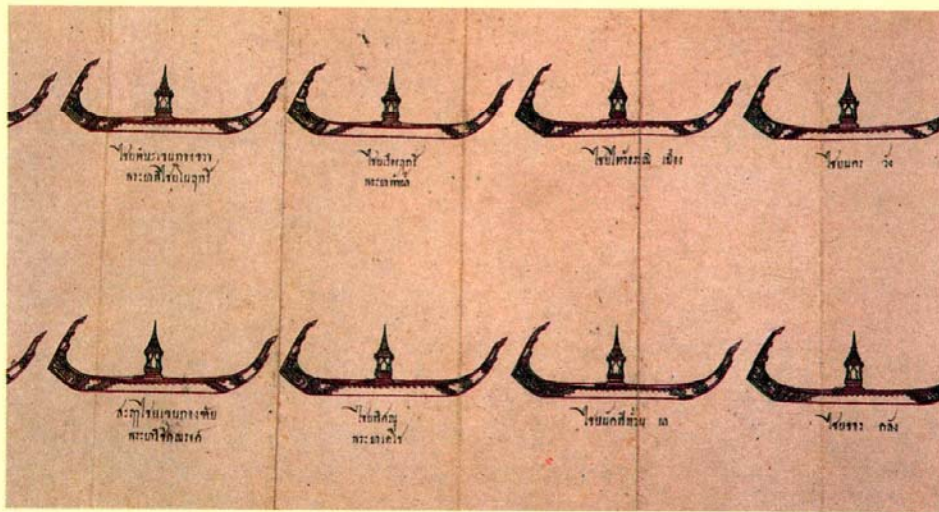

เรือชัยคู่ที่ ๕

หลวงศรีกาพสมุดเชื้อ
เรือไชยอริการ
ทะยานทิพย์ฟ้าชลธาร
หลวงเทพเทพาชัย

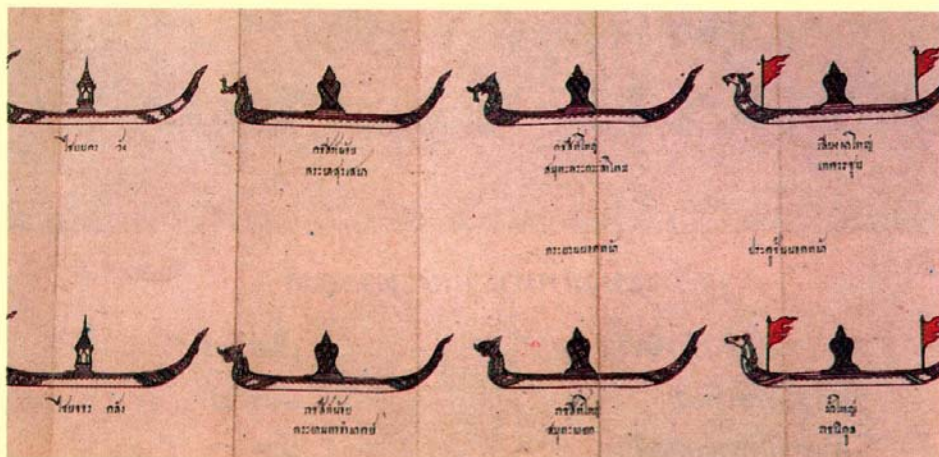
ชำนาญ
ยาตร้าย
เรียงร่อ กันนา
นั่งหน้าเรือรมย์

คู่ที่ ๖	เกิดภैया อายาชัย ไยภูเลิด อายาขวา พระยารามคำแหง พระยาภैयाสงคราม
คู่ที่ ๗	สะภैया เชนทองชัย ไยชำนาญ เชนทองขวา พระยาวิชิตรณรงค์ พระยาภैयाโนฤทธิ์
คู่ที่ ๘	ไยพิศณุ ไยเรืองฤทธิ์ พระยาเดโช พระยาทำยน้า
คู่ที่ ๙	ไยนัดที่หวัน ไยไหวธรณี กรมนา กรมเมือง
คู่ที่ ๑๐	ไยขจร ไยนคร กรมคลัง กรมวัง

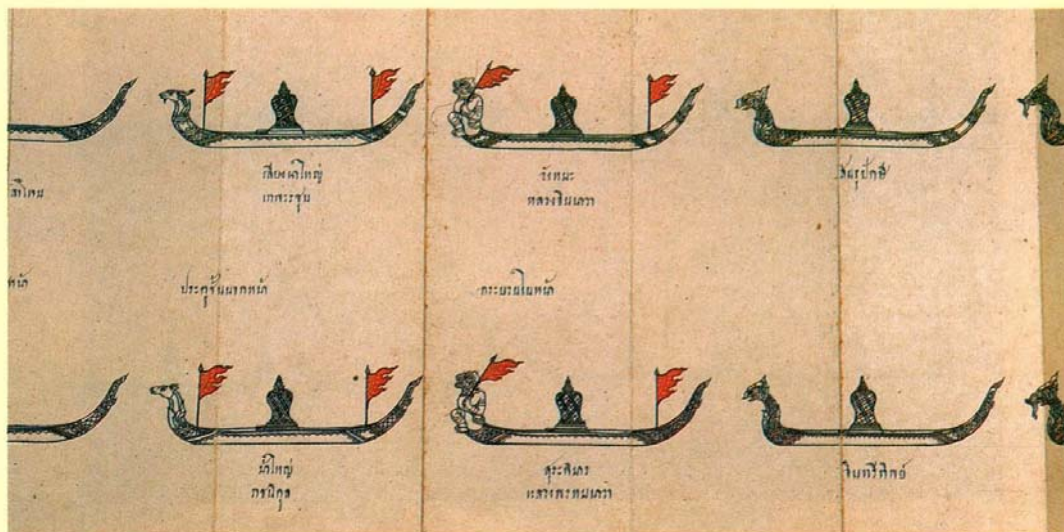
เรือชัยคู่ที่ ๕-๑๐

กรมเมืองตำแหน่งหนึ่ง	นาวิ
เรือไชยไทวธรณี	แม่น้ำ
ไพศรพกรมสาลี	ลาลาศ
ไชยหนทีหวั่นว่า	วังห้วยฤาไหว
เรือไชยนครคู่ได้	กรมวัง
ขจรไชยกรมพระคลัง	ท่านแท้
จักรสคตมภ์กรมบัง-	คมบาท
งามสง่านั่งแชร	เจียดตั้งพานรอง

เรือคชสีห์ และ เรือราชสีห์

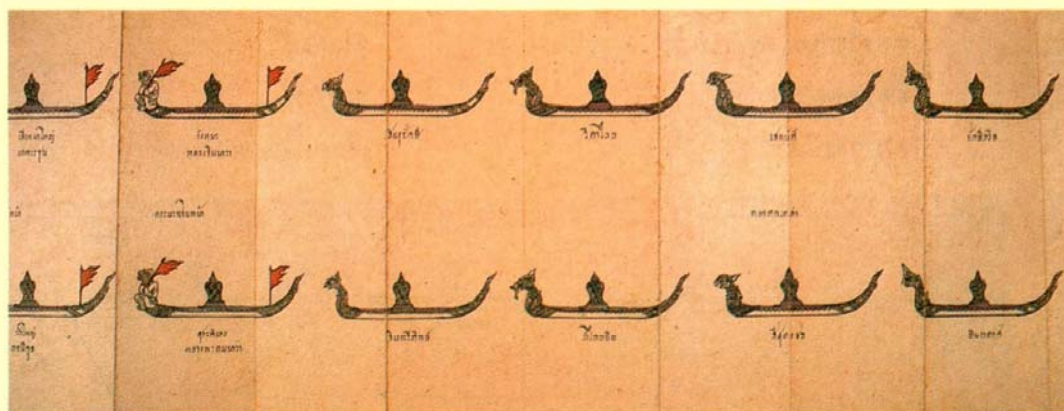
คชสีห์ยงใหญ่หยัง	ยศมี
กรมกระลาโหมลี-	ลาคเต้า
เรือเศียรราชสีห์ศรี	เสมอมาศ
นายมหาดไทยเกล้า	คู่คล้องยกลอคลา

เรือประตูลีงผาใหญ่ และผาใหญ่

นาวาลาหกม้า
เป็นทวารวอรร-
หลวงราชนิกุลกรร
กุมกระสุนแน่น้าว

แมนสวรรค
ณพท้าว
กระบวนนอก นั้นนา
คู่ด้วยอรชุน

กระบวนทหารรักษาพระองค์

ลำดับจับจัตวี
สินธุปักซีเพียง
อินทรียทิพย์เคยเคียง
ดุจดุจศุคโผนหรัย
วิคาลัยเลิศล้ำ
รำไพบินผ่นผยอง
แลล้าเล่าล้าทอง
พวยบ่พวยพอหง้า

เรือเรียง
แผ่แผ่
มาคู่
ร้อนขึ้นหนนาว
ล่ายอง
ย่องฟ้า
ทาทาบ
แล่นล้าลมปลิว

เรื่อรูปสัตว์ ๔ ลำ เข้าคู่ ๒ คู่ ปิดท้ายกระบวนนอกหน้า

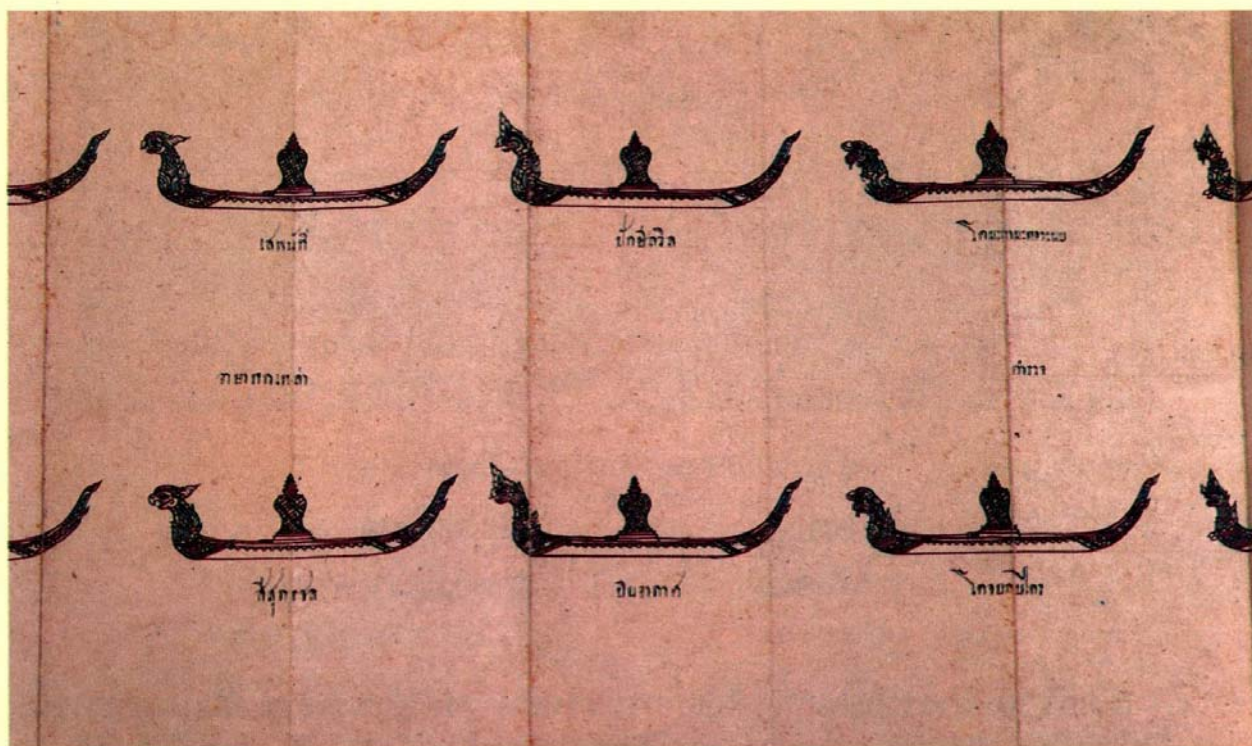
	ซ้าย	ขวา
คู่ที่ ๑	ราชสีห์น้อย พระยามหาอำมาตย์	คชสีห์น้อย พระยาสุรเสนา
คู่ที่ ๒	ราชสีห์ใหญ่ สมุหนายก	คชสีห์ สมุหะพระกระลาโหม

ระหว่างกระบวนนอกหน้าและกระบวนในหน้า มีเรื่อประตูปสัตว์
คัน ๒ ลำ เรียงลำ ๑ คู่ คือ

ซ้าย	ขวา
ม้าใหญ่ ราชนิญล	เสียงผาใหญ่ เทพอรชุน

ตอนที่ ๒ กระบวนในหน้า ได้แก่กระบวนทหารรักษาพระองค์ เรื่อในกระบวน
ประกอบด้วยเรื่อรูปสัตว์ ๒๔ ลำ เรียงลำเข้าคู่ ๑๒ คู่ ดังนี้

	ซ้าย	ขวา
คู่ที่ ๑	หัวเรื่อรูปกระบี่ สุระพิมาร หลวงพรหมนาวา	อังหะ หลวงอินนาวา
คู่ที่ ๒ ถึงคู่ที่ ๕	เป็นอาสาหกเหล้าดังนี้	

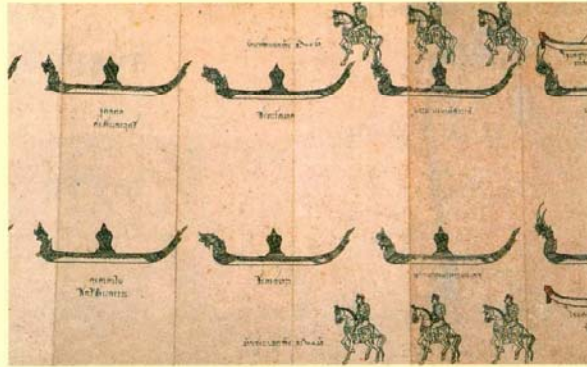

อาสาหกเหล่า

อาสาหกเหล่าล้วน
เรือนภรณ์ตรบาย
ขับเคียงคู่คนพาย
ต่างประกวดอวตอึ้ง

ตัวนาย
เพริศพริ้ง
เป็นหมู่
โอ้ให้คนชม

คู่ที่ ๒	หัวเรือรูปนกอินทรี อินทรีทิพย์	สินธุปักชี
คู่ที่ ๓	หัวเรือรูปนกหัสติน รำไกรบิน	วิคาไลย
คู่ที่ ๔	หัวเรือรูปนกเทศ สีสุททชล	เสพนที
คู่ที่ ๕	หัวเรือรูปนกหงอนตั้ง บินอากาศ	ปักชีถวิล
คู่ที่ ๖	หัวเรือรูปสิงโต ดำรวจอยู่ประจำเรือ โตจบบนไทร	โตมะหามะหอรณบ
คู่ที่ ๗	หัวเรือรูปกิเลน คงคากระริน สิทธิสำแดงรณ	อุทกธารา ศรสำแดงฤทธิ์
คู่ที่ ๘	หัวเรือรูปสิงห์ สิงหาคनावา	สิงหะรัตนาต
คู่ที่ ๙	หัวเรือรูปมกร มกรมะหามะหรรรณพเดช	มกรมะหามะหัจจรรย
คู่ที่ ๑๐	หัวเรือรูปนาค ๓ เศียร นาคนายก	นาคอุตรราช
คู่ที่ ๑๑	หัวเรือรูปเหรา นาควาสุกรี จหมื่นศรีเสาวรักษ์	นาคเหรา จหมื่นสรเพชภักดี

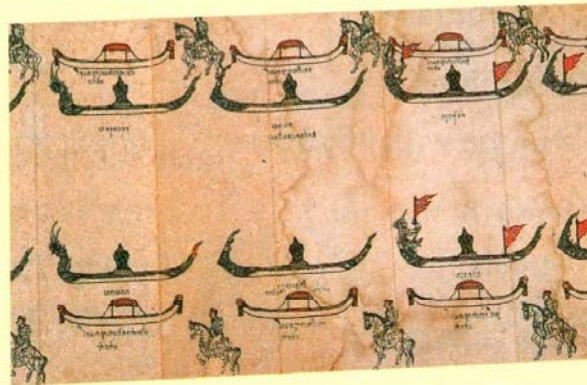
เรือกิเลนและเรือสิงโต

กิเลนแลเล่ห์แท้
คือตั้งโผนผาดคะนอง
สาครพันพุ่มพอง
แลบแลทันแล้ง

เทียมสอง
คลาดแคล้ว
พัดผ้าง
เล่นล้ำแหลมหลาย

เรือโตมหรณพม้วน
โตจบภพไตรกล
ลายลาคเล่ห์ลายขน
ผืนผ้าสาครพัน

โตตน
ตื่นเต็น
รจเรช
ฟาดฟุ้งชลธิ

เรือนาคสามเศียร และ เรือเหรา

นาคาอูรคราชเรือง
นาคนายาศรี
เพียงผาดเผ่นชลธิ
พายประพาสพาแหลั่น

นาคี
มาศม้วน
ธารทอง
เล่ห์แหลั่นชลคะนอง

นาคเหราราชห้วย
นาควาสุกรีไกว
ชล่องชลาลัย
พายนทีฤทธาน

วนไว
พู่พัน
วังวาก
เล่นแล้วลาญแล

คู่ที่ ๑๒ หัวเรือรูปครุฑ

เรือครุฑคู่ซัด

ตั้งแต่เรือรูปหัวสิงห์ ซึ่งเป็นเรือคู่ที่ ๘ ของเรือกระบวนในหน้า ถึง เรือประตูลิ้นในหลัง มีม้าแข่งกันซ้ายและขวาอยู่บนบก ข้างละ ๒๐ ม้า

นอกจากนี้ ตั้งแต่เรือรูปนาคสามเศียร ซึ่งเป็นเรือรูปสัตว์ คู่ที่ ๑๐ ถึงหน้ากระบวนเรือพระราชยาน จะมีเรือโหมตญาค้อนสายนอก เป็นเรือกันสายนอก คู่ซ้ายขวา มีจำนวน ๑๐ ลำ เรียงคู่ได้ ๕ คู่ และเรือคู่ที่ ๕ นี้ เกือบจะอยู่ในแนวเดียวกับเรือต้นกระบวนพระราชยาน เรือโหมตญา ๑๐ ลำ ซึ่งเป็นเรือกันในขณะนี้ มีดังนี้

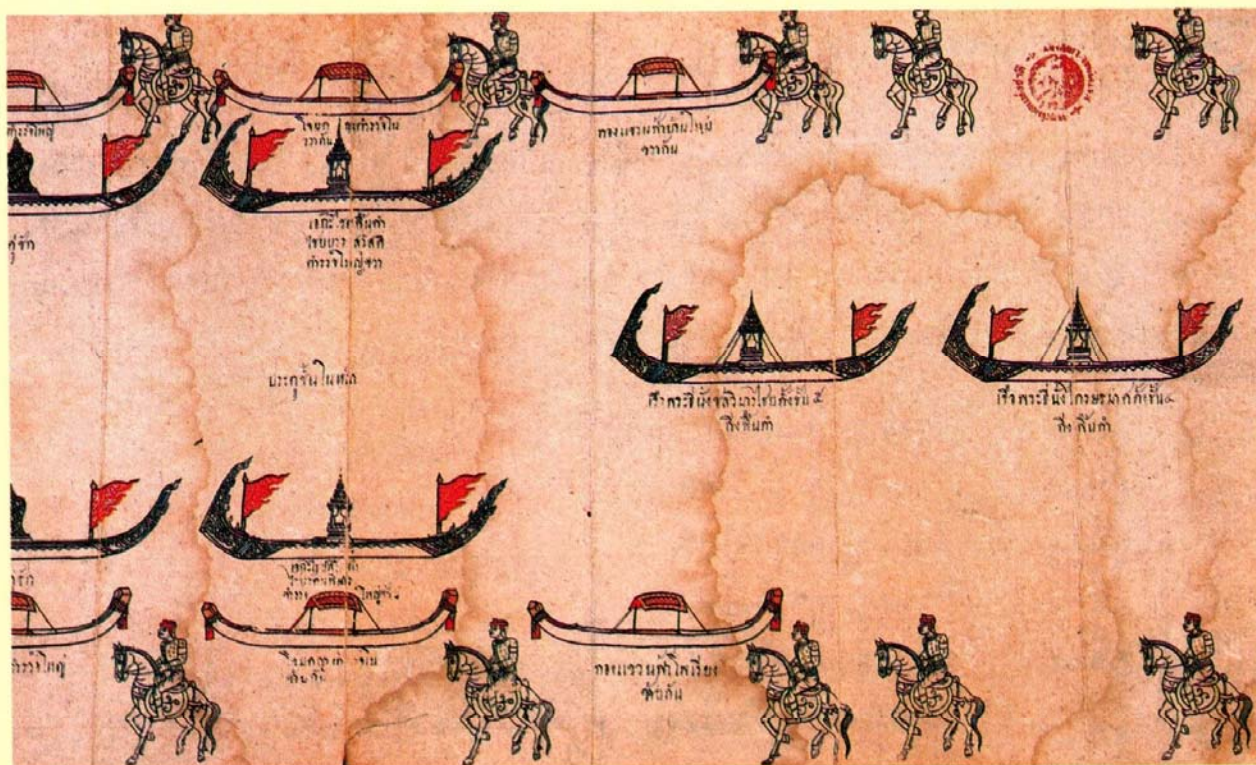
คู่ที่ ๑	โหมตญาเกนหัดอย่างฝรั่ง	
คู่ที่ ๒	โหมตญาอาษาวิเศษ	
คู่ที่ ๓	โหมตญาดำรวจใหญ่	
คู่ที่ ๔	โหมตญาดำรวจใน	
คู่ที่ ๕	ทองแขวนฟ้าโพเรียง	กันซ้าย
	ทองแขวนฟ้าบ้านใหม่	กันขวา

ต่อจากเรือรูปสัตว์เข้ามา จะถึงเรือประตูลิ้นชั้นใน ๒ ลำ ๑ คู่ คือ เรือเอกชัย ซึ่งมีชื่อเรียกว่า

เอกะไชยพินด้า
ไชยบวรสวัสดิ

เอกะไชยพินด้า
ไชยรัตนพิมาร

ดำรวจใหญ่ซ้ายและขวา ลงประจำเรือ และเรือเอกชัยทั้ง ๒ ลำ นี่เป็นเรือประตูลิ้นชั้นระหว่างกระบวนในหน้าและกระบวนพระราชยาน

เรือประตุน้ำชั้นใน

เรือไชยสวัสดิ์ป้อง
ไชยรัตนพิมาน
พระตำรวจใหญ่พนักงาน
เป็นประตูในชั้น

ลำดับนาเวศชั้น
โดยขนาดตราไตร
ตำรวจสี่เวิระไว
เรือกึ่งน้ำเสด็จตั้ง

เป็นทวาร
คู่กัน
โดยขนาด
หักห้ามเรือรอ

ทวารใน
แต่งตั้ง
ระวังราช นันนา
ห้าชั้นรายเรียง

ตอนที่ ๓ กระบวนเรือพระราชยาน เป็นริ้วกระบวนเรือพระที่นั่ง ซึ่งเรียง
ลำแถวเดียวในสายกลาง รวม ๗ ลำ ดังนี้

๑. เรือพระที่นั่งชลวิมารไชย ดั้งชั้น ๕ กิ่งพื้นดำ
๒. เรือพระที่นั่งไกรษรมาศ ดั้งชั้น ๔ กิ่งพื้นดำ
๓. เรือพระที่นั่งศรีพิมารไชย ดั้งชั้น ๓ กิ่งพื้นดำ
๔. เรือพระที่นั่งไกรแก้วจักรรัต ดั้งชั้น ๒ กิ่งพื้นดำ
เรือพระที่นั่งลำนี้เป็นเรือทรงพระเทวกรรม
๕. เรือพระที่นั่งสรพรมชัย ดั้งชั้น ๑ กิ่งพื้นแดง
เป็นเรือทรงพระไชยวัฒน
๖. เรือพระที่นั่งศรีสามาถไชย เป็นเรือพระที่นั่งลำทรง
ของพระมหากษัตริย์ หมื่นนักษราชถือธงหน้าเรือ กิ่งพื้นดำ
๗. เรือพระที่นั่งไกรษรมุข เป็นเรือสำรอง กิ่งพื้นดำ

จากนั้น มีเรือพระที่นั่งกิ่ง เป็นเรือสำรองอยู่สายใน ๑ คู่ ๒ ลำ คือ

๑. เรือพระที่นั่งไกรษรจักร์ กิ่งพื้นดำ กันซ้าย และ
๒. เรือพระที่นั่งศรีสุนทรไชย กิ่งพื้นดำ กันขวา

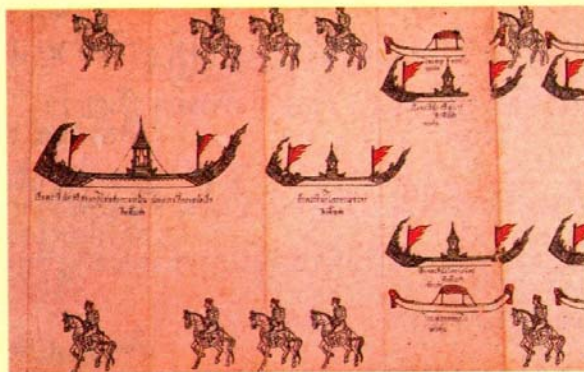
ต่อจากนั้น เป็นตำแหน่งของเรือประตูลงชั้นใน คั่นระหว่างกระบวนเรือพระราชยาน
และกระบวนในหลัง เรือประตูลำนี้เป็นเรือตำรวจนอกซ้ายขวา เรียกว่า

๑. เรือเอกไชยเหินหาว และ
๒. เรือเอกไชยหลาวทอง

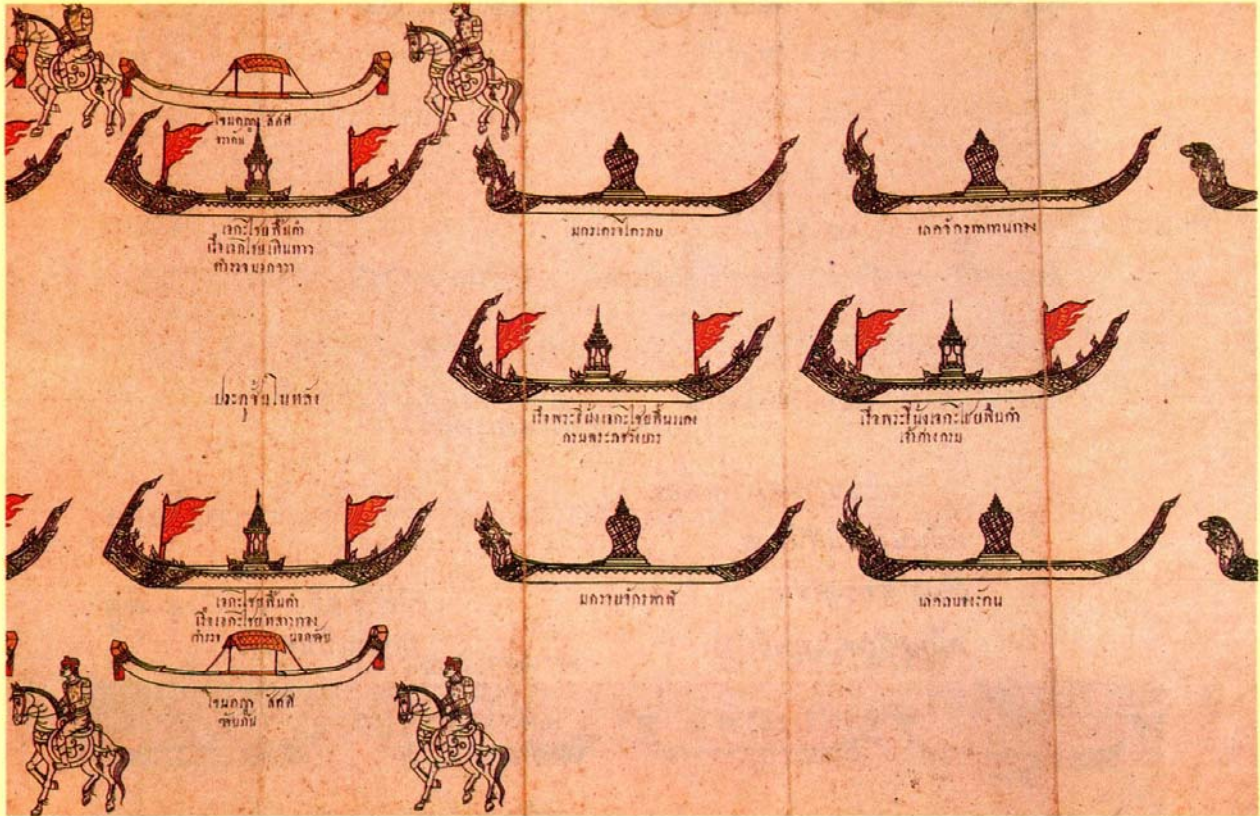
เรือทรงพระเทวกรรม และ พระไชยวัฒน์

ไกรจักรรัตนมาศแมน	แมนสุวรรณค์
บุษบกบรรจงบรร-	เจ็ดฟ้า
ทรงพระเทวกรรมกัน	ภัยเภท พระนา
เดินที่สองปองถ้ำ	เรียกฟ้ามาชม
ศรพรหมไชยกิ่งแก้ว	กระหนกกรอง
เจกสุวรรณหงส์ทอง	ท่องน้ำ
บุษบกพิมานรอง	เรื่องโรจน์
ทรงพระไชยไชยศล้า	อวดโอ้อวยชัย

เรือพระที่นั่งลำทรง และ ลำสำรอง

ศรีสามารถเลิศล้ำ	ลำทรง
เหมพิมานบรรยงก์	ยาตรเยื่อน
เจกอสน์อัครองค์	อมเรศ
จากสถานทิพย์เหลือน	ล่องฟ้ามาดิน
ไกรสรमुखมาศแมน	แมนผจง
จักรมุขเอกอสน์องค์	แต่งตั้ง
ทอดที่บรรทมทรง	ไสยาสน์
เป็นที่นั่งรองรั้ง	สว่างร้อนแรมเสบาย

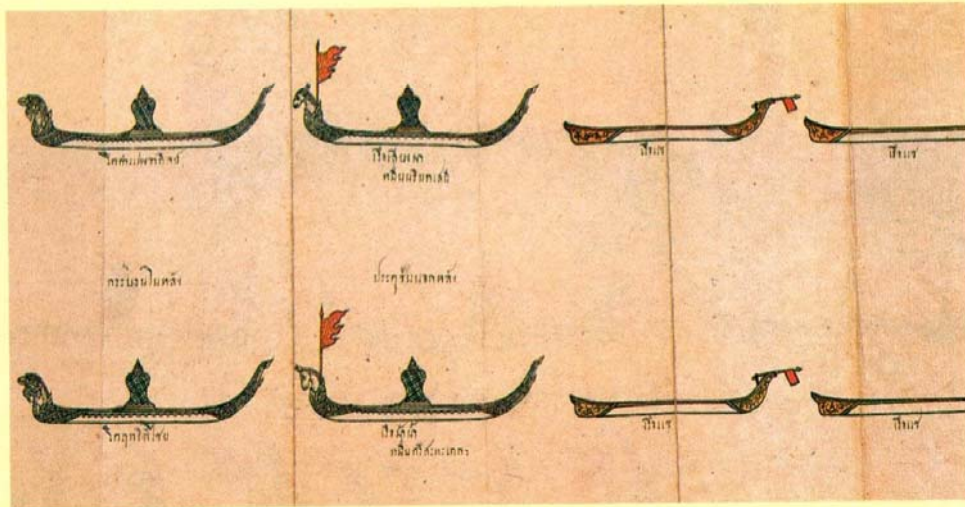

เรือประตูลังชั้นใน และเรือกระบวนในหลัง

เหินหาวระเห็จห้อง
ทานเทียบหลาวทองจบ
ตำรวจพิรามรบ
กุมสาตรโตมรหง้า

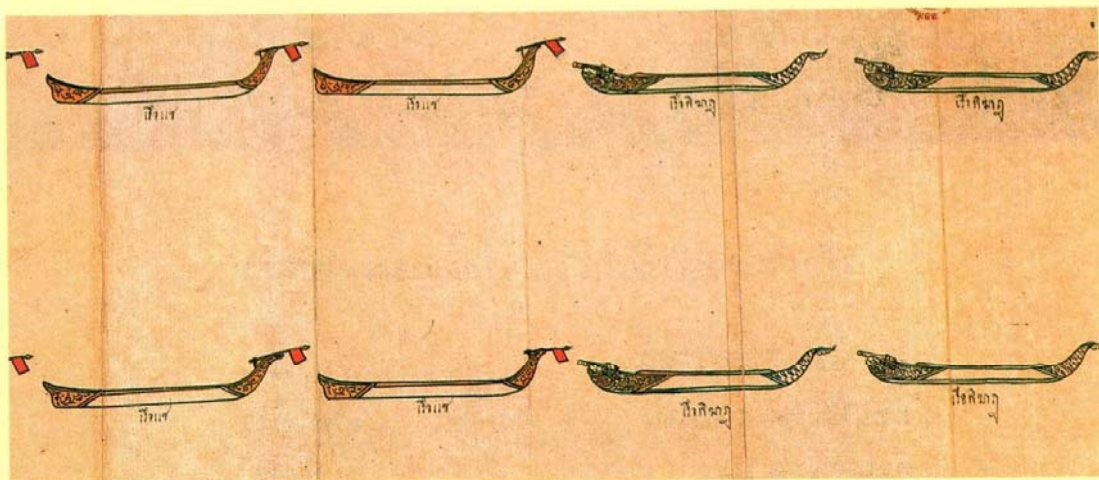
เอกชัยไพโรจน์เพ็ญ
แดงดาษศรีอัสดง
กรมบรรณสถานมง-
โดยเสด็จจอมภพหล้า

อรรณพ
 แห่ลงหล้า
 รักษาราช
 อยู่ยังยืนยง
 เหมหงส์
 แจ่มหล้า
 คลรราช
 ผ่านเผ้าจรจรัส

เรือประตูล้านนอกหลัง

เยี่ยงผาพิศภาพเพี้ยง	ผืนผาย
หมื่นนรินทร์เสนีนาย	อาจอ้าง
เรือราชดรงค์ราย	เรียงคู่
หมื่นศรีสหะเทพย์กำ	กักกันเป็นทวาร

เรือกระบวนนอกหลัง

เรือแซแซร่วมริ้ว	เรียงกัน
ตามคู่เคียงตามอัน	ดับไว้
ตำรวจหมื่นขุนพัน	ภาเลื่อง นามนา
เป็นประจักษ์นำได้	ชี้เต้าตามเกณฑ์
พิฆาตสองคู่แซ้	เคียงลำ
เดินระดับจับจำ	ท่อนท้าย
ตำรวจนอกในบ่า	เรอบาท
ตำแหน่งตำเนินย้าย	สุดสิ้นโดยขบวน

ตั้งแต่เรือพระที่นั่งกิ่งสำรอง ๒ ลำ เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงเรือเอกชัย ซึ่งเป็นเรือประตูลิ้นในหลัง ๒ ลำ ๑ คู่ นั้น จะมีเรือขมดญากันสายนอกซ้ายขวา จำนวน ๔ ลำ ๒ คู่ ดังนี้

คู่ที่ ๑	ขมดญาทหารใน	กันซ้ายขวา
คู่ที่ ๒	ขมดญาสัคดี	กันซ้ายขวา

ตอนที่ ๔ เรือกระบวนในหลัง เป็นกระบวนเรือของกองทหารรักษาพระองค์ มี ๓ รั้ว กล่าวคือ รั้วกลางมีเรือพระที่นั่งเอกชัยเรียงลำ ๒ ลำ คือ

๑. เรือพระที่นั่งเอกะไชยพื้นแดง เป็นเรือทรงของกรมพระราชวังบวร
๒. เรือพระที่นั่งเอกะไชยพื้นดำ เป็นเรือทรงของเจ้าต่างกรม

ส่วนรั้วด้านข้างซ้ายขวา ขนาบรั้วกลางนั้น เป็นเรือรูปสัตว์ ๖ ลำ ๓ คู่ ดังนี้

คู่ที่ ๑	หัวเรือรูปมกร	
	มกรจบจักรพาพ	มกรเตรจไตรภพ
	พระอินทร์รักษา	พระพรหมสุริน
คู่ที่ ๒	หัวเรือรูปนาคสามเศียร	
	นาคตบองรัตน์	นาคจักรทาทวนทอง
	จหมื่นเสมอใจราช	จหมื่นวิยวรนาถ
คู่ที่ ๓	หัวเรือรูปสิงโต	
	โตฤทธิพิไชย	โตแห่งอาทิตย์

ต่อจากเรือรูปสัตว์ออกไป จะถึงตำแหน่งของเรือประตู่ชั้นนอกหลัง ๒ ลำ ซึ่งเป็นเรือหัวรูปม้าน้ำ และเลียงผา ๑ คู่ ดังนี้

เรือม้าน้ำ

เรือเลียงผา

หมื่นศรีสะหะเทพ

หมื่นนรินทรเสนี

เรือประตู่นี้ คั่นกระบวนในหลัง และกระบวนนอกหลัง

ตอนที่ ๕ เรือกระบวนนอกหลัง ได้แก่เรือกระบวนทหารกองนอก ประกอบด้วยเรือแซ ๖ ลำ ๓ คู่ และเรือพิฆาฏ ๔ ลำ ๒ คู่

เมื่อรวมจำนวนเรือทุกประเภทที่อยู่ในกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค ทั้ง ๕ กระบวนนี้แล้ว จะเห็นได้ว่า มีเรือทั้งหมด ๑๑๓ ลำ และมีม้าแข่งซ้ายขวาอยู่บนบก ๔๐ ม้า

กระบวนพยุหยาตราช้างกระบวนเพชรพวง สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราเพชรพวง^๑ เป็นกระบวนเสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาท โดยกระบวนพยุหยาตราช้าง จัดเป็นกระบวนสถลมารคอันยิ่งใหญ่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เรียกว่ากระบวนเพชรพวงสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งประกอบด้วยกระบวนแห่ ๒ กระบวน คือ กระบวนแห่หน้า และกระบวนแห่หลัง และในกระบวนแห่หลังนี้ ได้รวมกระบวนพระที่นั่งไว้ในกระบวนด้วย ส่วนการจัดวางตำแหน่งต่าง ๆ ในแต่ละกระบวนนั้น มีแบบแผนของกระบวนโดยกำหนดตำแหน่ง ช้าง ม้า ทหารราบ คือพลเท้า หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทหารเดินเท้า ให้อยู่ในตำแหน่งต่าง ๆ อย่างสง่างาม ตามแบบแผนโบราณขัตติยราชประเพณี ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

กระบวนแห่หน้า

กระบวนแห่หน้าประกอบด้วย พันไชยธูชบโทนหลวงราชินิกุลถือธง ๔ ชาย นำหน้าขบวน ตามด้วยม้าคู่แห่ขวาซ้ายนำริ้วกระบวน ๑ คู่ คือ หมื่นเทพสารดี (ขวา) และหมื่นภาชีไชย (ซ้าย) จากนั้นเป็นริ้วสายกลาง นำด้วยช้างพลายทรงพระไชย ตามด้วยพังคาและพลายคำ

ในระดับเดียวกับตำแหน่งของพังคา จะมีริ้วม้าขุนหมื่นเป็นริ้วคู่สายในขวาซ้าย มีม้าขุนโจมพลล้าน (ขวา) และม้าขุนสท้านพลแสน (ซ้าย) ถือธงฉานผูกโคมที่คอธงนำริ้ว ส่วนม้าที่ตามมาในริ้วนี้ทั้งขวาและซ้าย เป็นม้าขุนหมื่นกรมม้าคาดดาบสอดปิ่น เรียกว่าม้าปิ่น ข้างละ ๕ ม้า และในระดับเดียวกับตำแหน่งของพลายคำ จะมีริ้วม้าแซงสายนอกขวาซ้าย ข้างละ ๒ ริ้วขบวน ซึ่งมีม้าธง ๓ ชายนำริ้วม้าแซงคาดดาบถือทวน

^๑ “ริ้วกระบวนเพชรพวงสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก), พ.ศ. ๒๔๕๔, เลขที่ ๑๑๒.

ในแนวหลังของม้าปืนตัวที่ ๕ เริ่มกระบวนม้าธนูแข่งนอกข้างละ ๒ รี้ว ๆ ละ ๕๐ ถัดเข้ามาถึงรี้วในขวาซ้ายเป็นม้าห่อ คาคดาบถือเกาทัณฑ์รี้วละ ๕ ม้า ซึ่งวางตำแหน่งล้ำ เข้าไปถึงกระบวนปีกกลองมะลายู

ในสายกลาง เป็นช้างพังคาผูกดาวงาเขียว ตามด้วยพลายค้ำราชกุล หลังพลายค้ำ ราชกุลเป็นช้างปืนปักธง ๓ ขาย นำรี้ว ๒ เชือก ตามด้วยกระบวนปีกกลองมะลายู ๗ คน ต่อจากปีกกลองมะลายูเป็นช้างพังคาผูกดาวงาเขียว และพลายแล่นผูกดาวตะกู่

ส่วนรี้วสายในนั้น จะมีม้าฝรั่งแต่งอย่างฝรั่งสะพายดาบจำนวน ๕ ม้า และในรี้ว สายนอก ระดับเดียวกับพลายแล่นผูกดาวตะกู่ จะมีรี้วม้าแข่งเขนทองมีธง ๓ ขาย นำรี้ว ทั้งด้านขวาและด้านซ้าย ข้างละ ๒ รี้ว ๆ ละ ๕๐ ม้า ถัดออกมาด้านนอกของด้านขวาและ ซ้าย จะมีช้างแข่งนอกข้างละ ๑๐ ข้าง และมีม้าแข่งนอกข้างละ ๑๐ ม้า

จากนั้นจะเป็นช้างปืนปักธง ๓ ขาย จำนวน ๒ ข้าง นำรี้วรงฉาน และกลองชนะ ก่อนถึงรี้วรงฉานมีม้าสาระวัด จากนั้นจะเป็นรี้วรงฉานแพร่เหลือง มีโคมดวงผูกธงทุกคัน จำนวน ๒ รี้ว

ต่อจากรี้วรงฉาน เป็นรี้วกลองชนะ ๕ รี้ว ๆ ละ ๒๐ คน จำปี ๒ คน จำกลอง ๒ คน พระราชมนูและพันเทพราชคุมปีกกลองชนะ

รี้วในด้านขวาและซ้าย เป็นรี้วม้าแขก ด้านละ ๑ รี้ว ๆ ละ ๕ ม้า จากนั้นเป็นแห่ รี้วใน ๒ รี้ว ซึ่งเป็นรี้วเจ้ากรม ปลัดกรม ตำรวจใน ตำรวจนอก ตามรักษาพระองค์ซ้ายขวา หัวหมื่นตัวสี่ ตำรวจเลว รวมรี้วละ ๑๕๐ คน

ส่วนแห่รี้วนอกอีก ๒ รี้ว เป็นรี้วของ เจ้ากรม ปลัดกรม ตำรวจใหญ่ บ้านใหม่ บ้านโพธิ์เรียง ตามรักษาพระองค์ซ้ายขวา หมื่นทนาย/เรือบโชน พันหน้าพันท้าย รวมรี้วละ ๑๕๐ คน

ต่อจากรี้วม้าแขกซึ่งอยู่ในรี้วสายใน เป็นรี้วม้าอาษาเกราะทอง พระหลวงขุนหมื่น กรมม้าทั้งด้านขวาและซ้ายด้านละ ๗ ม้า มีม้าใช้หน้าหมื่นสาระถิ หมื่นภาชีไชยคั่นหลังม้า เกราะทองตัวที่ ๓ และท้ายม้าอาษาเกราะทอง มีม้าใช้หลังหมื่นฉันทนามาด หมื่นราชสาระถิ จากนั้นเป็นทนายถือปืนคาบศิลาทั้งด้านขวาและด้านซ้าย ด้านละ ๕๐ ทนายถือหอก ด้านขวา และด้านซ้าย ด้านละ ๕๐ ทนายพริ้วถือหาลาวพริ้วขัดหลัง ด้านละ ๕๐ มีหลวงเทพาและ ศรีกลาสมุดคุมรี้วขบวน ต่อจากนั้นมีปืนตาดะหามแล่น ด้านละ ๒๘ คน และตามติดด้วย ช้างแทรกของพระหลวงขุนหมื่นกรมต่าง ๆ

ในริ้วสายกลาง มีข้างพังคา และข้างโคตร รวม ๒ เชือก นำกระบวนแตรกลางโพง แตรรอง แตรวิลันดา สังข์ ซึ่งนำหน้าข้างพังพระที่นั่งนำ ๑ เชือก และต่อจากข้างพังพระที่นั่งนำจะเป็นกระบวนของกรมวังเชิญเครื่องสูง ฉัตร ๕ ชั้น จำนวน ๖ คู่ สลับกับ บังแทรก ๕ คู่ และมีฉัตร ๗ ชั้น ๒ คู่ อยู่ปลายริ้วเชิญเครื่องสูง ขาวแสงกรมสนมพลเรือน ถือพระแสงหอกงาม พระแสงหอกไชย พระแสงดาบ พระแสงเขน พระแสงดาบเขลย เดินเป็นริ้วอยู่ท่ามกลางเครื่องสูงสองข้าง

กระบวนแห่หลัง

เริ่มต้นกระบวนด้วยข้างพระที่นั่งพุดตานทอง มีกรมวัง เชิญบังสุกุล ๓ คน หมื่นจงเชิญพระทวย ขาวเครื่องอยู่งานพัดโบก ๒ คน ตามด้วยกระบวนแห่หลังริ้วในขวาซ้าย ๒ ริ้ว ซึ่งเป็นริ้วของรักษำบาเรอภักษ เจ้ากรม ปลัดกรม รักษาพระองค์ตามขวาซ้าย พันทนาย รวมริ้วละ ๓๕ คน ถัดออกมาเป็นแห่หลังริ้วนอกขวาซ้ายด้านละ ๒ ริ้ว ซึ่งเป็นริ้วของเจ้ากรม ปลัดกรม ทหารใน สนมทหาร รักษาพระองค์ตามขวา ซ้าย รวมริ้วละ ๓๕ คน หมื่นนรินทเสนี และหมื่นศรีสหเทพเป็นผู้คุมริ้ว

หลังข้างพระที่นั่งพุดตานทอง กรมวังเกณฑ์แห่เครื่องสูงฉัตร ๕ ชั้น ๔ คู่ บังแทรก ๔ คู่ อัญเชิญเครื่องสูงสลับกับบังแทรก ขาวแสง กรมสนมพลเรือน ถือพระแสงดาบญี่ปุ่น พระแสงง้าว พระแสงหอก เดินเข้าริ้วอยู่ท่ามกลางเครื่องสูง จากนั้นเป็นม้าต้น ๒ ม้า ผูกหมอนมหาเนาวรัตน์ ๑ ม้า ผูกอานกุณฑ์ฝรั่งเศส ๑ ม้า เดินนำข้างพระที่นั่งรอง ๑ เชือก มีชาวพระแสง เชิญพระแสงปืนสั้น พร้า กระบี่

ต่อจากข้างพลายพระที่นั่งรอง เป็นข้างพลายพระที่นั่งทรง ขาวพระแสงเชิญพระแสงปืนสั้น พร้า จากนั้น ก็จะถึงข้างพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์ มีข้างเชือกทอง ขนาบข้างขวาและซ้าย ขาวพระแสงเชิญพระแสงปืนสั้น พระแสงปืนยาว พระแสงหอกขัด และตามด้วยข้างพระที่นั่งประพาส โถงข้างพระที่นั่งเจ้าต่างกรม ข้างโจมทับหมอ ๒ ข้าง

ในระดับเดียวกับข้างพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์ ต่อจากข้างเชือกทองจะมีริ้วข้างเครื่อง มหาดเล็ก ด้านละ ๕ ข้าง รวม ๑๐ ข้าง ซึ่งในริ้วแห่ในขวา มหาดเล็กเชิญเครื่องพระล่วมสุพรรณศรี ฉลองพระบาท พระแสงกระบี่ทรงฝักดำ พระตะกรุด ลังพระมาลา ถุงพระภูษา หีบพระสมุด เชิงเทียน สังข์ กรับ ส่วนในริ้วแห่ในซ้าย มหาดเล็กเชิญพระเต้า หม้อลงพระบังคน พระโอสถสูบ พัดนี้ พระแสงหอก พระแสงง้าว กระสุน พระตะพาบ กาชำระพระบังคน พระปิ่นโต พระโอสถ

ในริ้วแห่นอกต่อจากริ้วม้าเชนทอง เป็นริ้วม้าดาบสองมือ ริ้วม้าแข่ง ริ้วม้าดาบตั้ง ริ้วม้าธนูหางไก่ ริ้วม้าทวนทอง ริ้วม้าปืนคาบศิลาปลายหอกเกณท์หัด ตั้งแต่ริ้วม้าธนูหางไก่ ถึงริ้วม้าปืนคาบศิลา มีคนอยู่ประจำริ้วละ ๑๐๐ คน ทั้งด้านขวาและด้านซ้าย ด้านละ ๒ แถว แถวละ ๒๕ คน ส่วนริ้วนอกขวาสุดและซ้ายสุดของกระบวน จะมีช้างแข่งสลับกับม้าแข่ง เป็นระยะ ๆ จนสุดกระบวน

ในริ้วแห่ใน ต่อจากช้างเครื่องมหาดเล็ก เป็นช้างแทรกริ้วแห่ในขวาซ้าย ช้างละ ๒ ช้าง คือริ้วขวาเป็นช้างแทรก หมื่นสาระเพชรภักดี หมื่นไวยวรนาถ ริ้วซ้าย เป็นช้างแทรก หมื่นศรีเสาวรักษ์ หมื่นเสมอใจราช จากนั้นเป็นริ้วปืนทั้งด้านขวาและด้านซ้าย

ในระดับเดียวกับช้างมหาดเล็กเชิญเครื่อง เฉพาะริ้วแห่นอกเป็นริ้วช้างแทรกนอก ด้านขวาและซ้าย ด้านขวามีช้างแทรกพระกำแพงผูกเชือก หลวงจำแสนบดีผูกเชือกสรวัด ช้างแทรกขุนทรงสิทธิผูกเชือก ช้างแทรกหมื่นคชสิทธิผูกเชือก ช้างแทรกหมื่นศรีสิทธิบาท ผูกเชือก ช้างแทรกสมุหพระกลาโหม ช้างแทรกกรมวัง ช้างแทรกกรมเมือง ช้างแทรกเดโช ช้างแทรกพิไชยรณฤทธิ์

ส่วนด้ายซ้าย เป็นช้างแทรกพระราชวังเมืองผูกเชือก ช้างแทรกขุนทรงศักดิ์ผูกเชือก ช้างแทรกหมื่นคชศักดิ์ผูกเชือก ช้างแทรกหมื่นราชสิทธิผูกเชือก นายแก้วนคชสารสรวัด ช้างแทรกสมุหนายก ช้างแทรกกรมคลัง ช้างแทรกกรมนา ช้างแทรกท้ายน้ำ ช้างแทรก วิชิตณรงค์ ช้างแทรกกรมกำแพง ปิดท้ายกระบวนแห่หลังด้วยริ้วช้างปืน ๖ ริ้ว ๆ ละ ๒ ช้าง

จำนวนคนในกระบวนแห่น้ำมีทั้งหมด ๑,๖๓๔ คน เป็นคนเดินเท้าแห่น้ำ ๑,๕๑๕ คน และหน้าที่ของคนเดินเท้าแห่น้ำแบ่งออกได้ดังนี้

ถือธง ๙ ขายนำหน้า ๑ คน ถือธงนำริ้ว ๒๘ คน ถือธงฉาน ๑๖ คน รวมพลถือธง ในกระบวนแห่น้ำ ๔๕ คน

เดินแถวนอก ๗๐๐ คน เดินแถวใน ๖๐๐ คน รวม ๑,๓๐๐ คน

กลองมะลายุ ๗ คน กลองชนะ ๑๐๐ คน จำปี จำกลอง อย่างละ ๒ คน แตรสังข์ ๑๔ คน รวม ๑๒๗ คน

เชิญเครื่องสูง ๑๖ คน เชิญบังแทรก ๑๐ คน รวม ๒๖ คน

คุมเครื่องสูง ๒ คน

เชิญพระแสง ๕ คน

ทหารขี่ช้าง ๔๓ คน ขี่ม้า ๗๖ คน รวม ๑๑๙ คน

ส่วนกระบวนแห่หลัง มีคนทั้งหมด ๑,๓๐๖ คน แบ่งออกเป็น เดินเท้าแห่หลัง ๑,๐๓๙ คน และหน้าที่ของพลเดินเท้าแห่หลังมีดังนี้

เชิญบังพระสุรย์ ๓ คน เชิญพระทวย ๑ คน อยู่งานพัดโบก ๒ คน รวม ๖ คน

เชิญเครื่องสูง ๘ คน เชิญบังแทรก ๖ คน รวม ๑๔ คน

เชิญพระแสง ๓ คน

เดินแถวใน ๑๔๒ คน เดินแถวกลาง ๓๕๐ คน เดินแถวนอก ๕๐๐ คน รวม ๙๙๒ คน

จูงม้ายัน ๔ คน

ถือธงนำริ้ว ๒๐ คน

ข้างในกระบวนแห่หน้าและกระบวนแห่หลังมีทั้งหมด ๑๐๖ เชือก ในกระบวนแห่หน้า มีข้างพลาย ๕ เชือก ข้างพัง ๑๑ เชือก ส่วนกระบวนแห่หลังมีข้างพลาย ๔ เชือก ข้างพัง ๖๖ เชือก มีข้างแขนงนอกอีก ๒๐ เชือก และหน้าที่ของข้างในแต่ละกระบวนมีดังนี้

กระบวนแห่หน้า

ข้างพลายทรงพระไชย	๑ เชือก
ข้างพลายคำหมอ	๑ เชือก
ข้างพลายคำราชกุล	๑ เชือก
ข้างพลายแล่น	๑ เชือก
ข้างพลายโคตร	๑ เชือก
ข้างที่นั่งนำ	๑ เชือก
ข้างพังคา	๔ เชือก
ข้างปิ่น	๖ เชือก

กระบวนแห่หลัง

ข้างพลายพระที่นั่งทรง	๑ เชือก
ข้างพลายโจมทับ	๓ เชือก
ข้างพระที่นั่งพุดตาน	๑ เชือก
ข้างพระที่นั่งรอง	๑ เชือก
ข้างพระที่นั่งสุวรรณปฤษฎางค์	๑ เชือก
ข้างพระที่นั่งประภาสโกล	๑ เชือก
ข้างเชือกทอง	๒ เชือก
ข้างเครื่อง	๑๐ เชือก
ข้างแทรก	๒๖ เชือก
ข้างปิ่น	๒๔ เชือก

ม้าในกระบวนแห่หน้าและกระบวนแห่หลัง มีทั้งหมด ๑๑๔ ตัว ดังนี้

ม้าพระที่นั่ง	๒.
ม้าสาระวัตร	๒
ม้าแข่งใน	๒๘
ม้าป็น	๑๐
ม้าหื้อ	๑๐
ม้าแขก	๑๐
ม้าฝรั่ง	๑๐
ม้าเกราะทอง	๑๔
ม้าไช้	๔
ม้าสวนทาง	๒
ม้าธงนำริ้ว	๒
ม้าแข่งนอก	๒๐

รวมจำนวนคนในกระบวนพยุหยาตรา มีทั้งหมด ๒,๔๔๐ คน ช้าง ๑๐๖ เชือก
ม้า ๑๑๔ ตัว

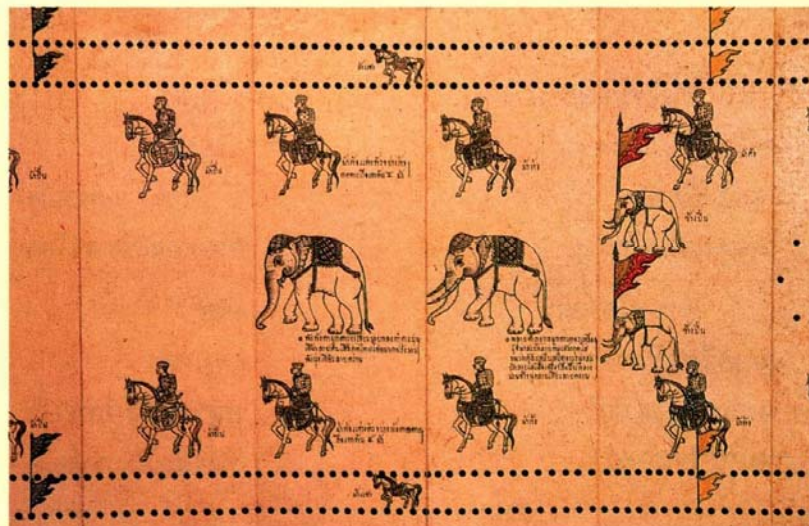
พันไชยรุธเทพย์หน้า
 ธงไชยโลกโอบน
 เฉกรงอีสานน
 โคมผูกคั่นธงคล้าย
 พังคาพิลาศล้ำ
 ผูกเครื่องเขี้ยวขำจี
 นายกองนุ่งลายมี
 ห่มกุฎไต่ขอหว่า

นำพล^๑
 ยাত্র้าย
 นำพยุห์ ยุทธแฮ
 คลาคล้อยคลาไคล
 หัศดี^๒
 แจ่มหล้า
 หมวกฝรั่ง ใส่ना
 สายเลื่องเทาทาง

^{๑-๒} เจ้าพระยาพระคลัง (หน), "ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวง," วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๑๖๐-๑๖๑.

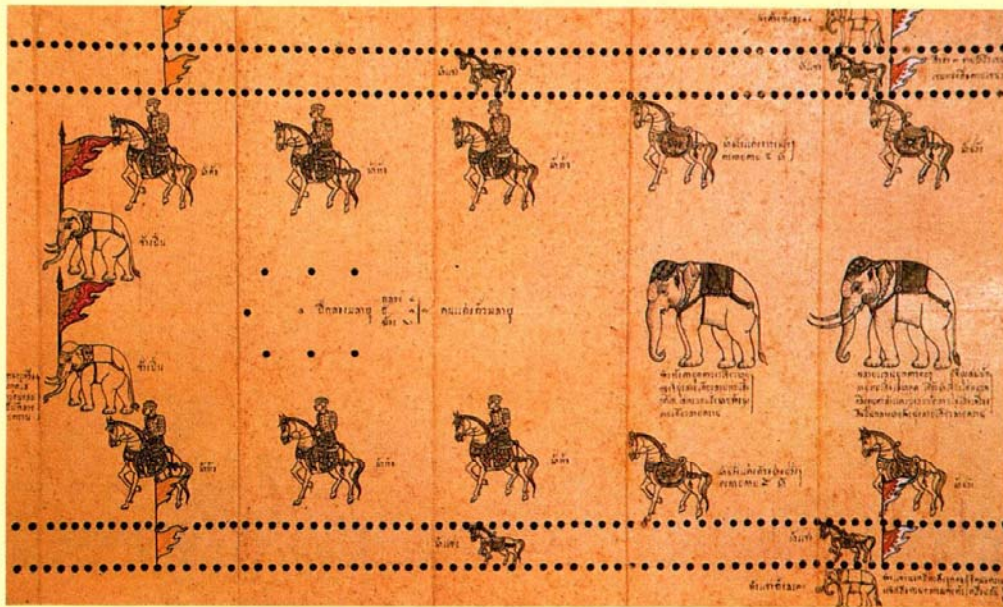

ช้างปืนปืนหลักช่อง	โตมร ^๑
ปักษุสามชายสลอน	ยามย้าย
หมอควาญเขียวชาญสมร	หมวกมาศ
ทนายกลางช้างขวาซ้าย	ขับขึ้นเคียงกัน
ม้าปืนปืนคาค้าง	จรัส ^๒
ขุนหมื่นกรมพาชี	แผ่นผ้า
นุ่งลายคาคลาดศรี	สมสะอาด
เดินกระบวนขวาซ้าย	เรียบร้อยตามกัน

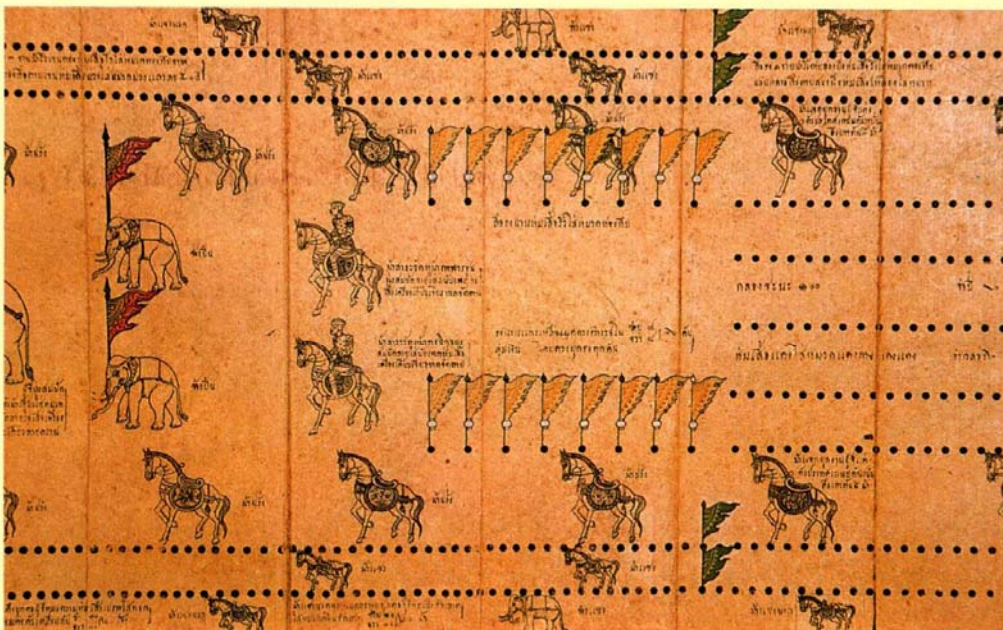
พังจันทร์ประพาสเพียง	จันทร์ ^๓
ผูกเครื่องนิลมะยุรา	รุ่งเจ้า
หมอควาญแต่งตัวตรา	ตรูเตรียม
ลีลาคลิลเข้า	เรียบร้อยเรียงมัย

^{๑-๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๑-๑๖๓.

ปีกลองลีลาคล้วน
 พังประภาตามยุ
 นำสารแล่นแลตรู
 ช้างป็นยืนยาตรเยื้อง

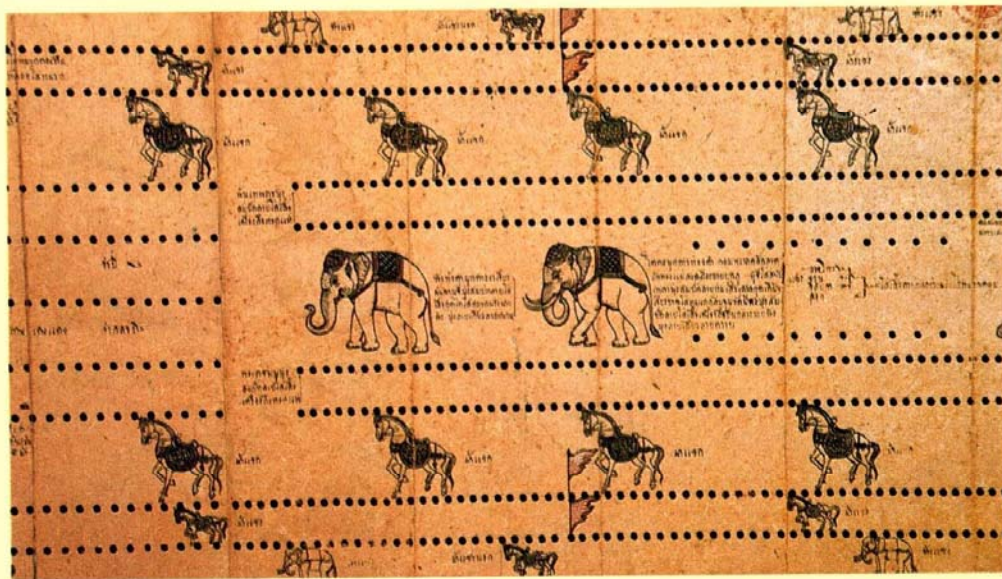
มลายู^๑
 รายาตรเยื้อง
 ตราเครื่อง งามนา
 ฝ่ายซ้ายขวาขนาน

ตำรวจขุนหมื่นซ้าย
 ถือเทพย์ธงฉานเรียง
 ผูกโคมทุกคันเคียง
 กลองชนะปะเปิงขรั้ม

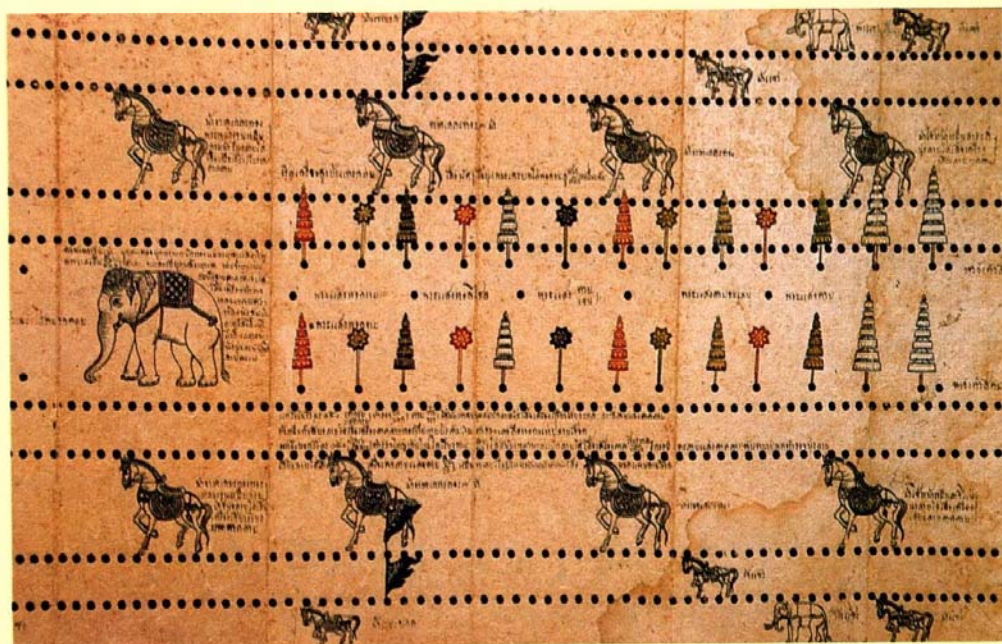
ขวาฉะวียง^๒
 กลาดกลุ้ม
 เป็นคู่
 เร่งรันพลเดิน

^{๑-๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๔-๑๖๖.

พงศ์ลาลาศล้า
 ผูกเครื่องคาวนิลนำ
 พันภานนุ่กลายล้า
 ห่มกุฏไต่อดอ้าง

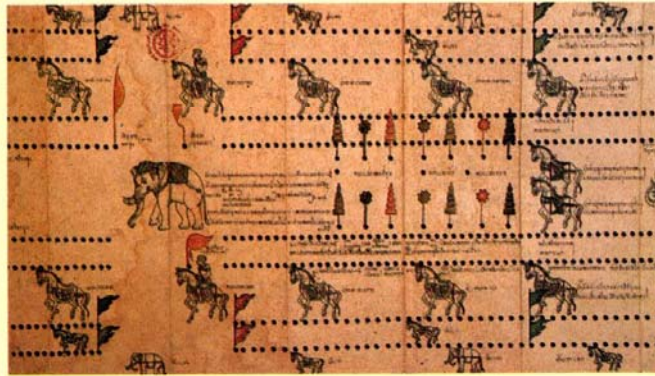
ยุงรำ^๑
 โคตรช้าง
 นำใส่ หมวกนา
 โอ้ให้ศึกแสง

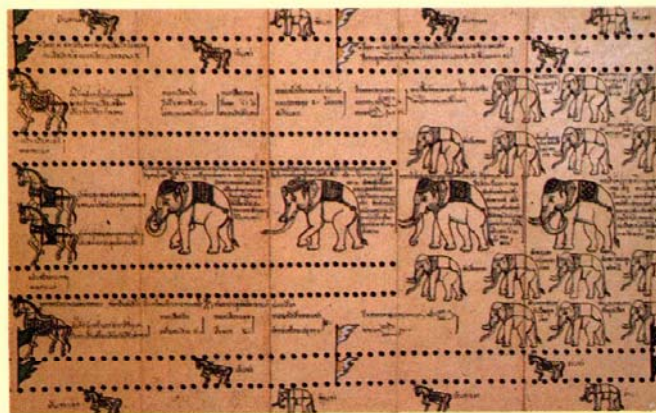
พรายพรายมยุรฉัตรชั้น
 กรรภิรมชุมสายราย
 จำมรทอนตะวันพราย
 ตัวสีชาววังคัม

ฉานฉาย^๒
 กลาดกลุ้ม
 ไพโรจน์
 เครื่องตันเดินตาม

๑-๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

พระคเชนทรไชยชาติเชื้อ	พรหมพงศ์ ^๑
เป็นอาสน์อิศรทรง	ก่อเกล้า
ประดับเครื่องเรียงอลง-	กตมาศ
ทรงบาทอาจคชเข้า	ชี้ท้ายทำควาญ
บังสุรย์จรรุญแจ่มฟ้า	เรื่องรมย์
พัดโบกโบกโบยลม	ลาดไล่
พระทวยหมื่นจงประนม	กรนอบ
โดยเสด็จดำเนินใกล้	ปิ่นเกล้าจรจรัล

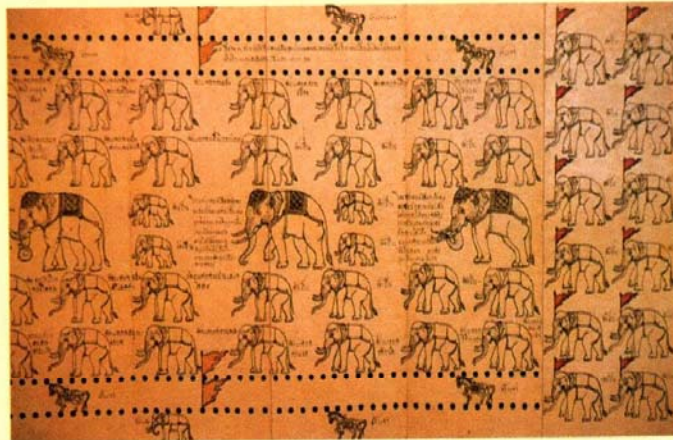

ถักอภิมย์รัตนวิ	เรียงมา ^๒
พระที่นั่งเอกอาชา	คลาดแคล้ว
ประดับเครื่องเรียงรัตน	โนภาส
ทนายขานิชลุมแก้ว	คู่เข้าจงจร
สารทรงพงศ์พิษณุแล้ว	สรรพพงศ์ ^๓
ทรงสุวรรณภุชภางค์	ฟ้างพิน
แสงปิ่นสั้นยาววาง	แสงหอก ชัดนา
ตัวสีทำคอขึ้น	ชี้ท้ายรองควาญ

๑-๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๘, ๑๗๒, ๑๗๔.

ช้างเชือกทองเทียบช้าง	เคียงขนาน ^๑
ขนาสวรรณปฤษฎางค์ธาร	แต่งเต้า
ช้างเครื่องเชิญเครื่องอาณ	มามาก
ตามพนักงานเข้า	คู่ด้วยงานงาม
เครื่องขวาลองพระบาทเบื่อง	บาลี
พระล่วมพระสุพรรณศรี	เสร็จไชรั
เครื่องซ้ายคู่คชลี-	ลาลาต
เชิญพระเต้าตามได้	ม่อเมี้ยนบังคน

ช้างแทรกแทรกเสียด้าว	เดินสดัก ^๒
จมีนสรรเพชรภักดี	ยาตรย้าย
หมื่นศรีสารักษ์รัก-	ซาราช
เป็นคู่เคียงขวาซ้าย	เรียบร้อยเรียงกัน
จักราจักรรัตนหมิง	มนตรี ^๓
พระคลังกรมสาลี	เลิศผู้
ท่ายน้ำชิตนรงค์ศรี	สามารถ
พระรามราชกาแห่งสุ	สุดท่ายปลายพล

๑-๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕-๑๗๖, ๑๗๘.

กระบวนพยุหยาตราม้า สมเด็จพระนารายณ์มหาราช

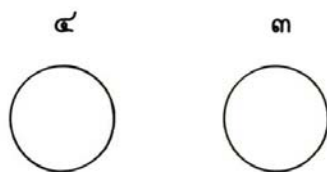
ริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราม้า^๑ เป็นริ้วกระบวนแห่ทางสถลมารค หรือกระบวนแห่ทางบก แบ่งรูปกระบวนออกเป็น ๓ ตอน คือ ตอนที่ ๑ เป็นกระบวนแห่หน้า ตอนที่ ๒ กระบวนพระที่นั่ง และกระบวนแห่หลังเป็นกระบวนของตอนที่ ๓ รายละเอียดของแต่ละกระบวน มีดังนี้

กระบวนที่ ๑ กระบวนแห่หน้า นำกระบวนด้วยม้าทรง หมื่นขันทอาษา ตามด้วย ม้านำริ้วคู่แห่ของม้าหมื่น ๒ ม้า คู่ซ้ายขวา ๑ คู่ คือ

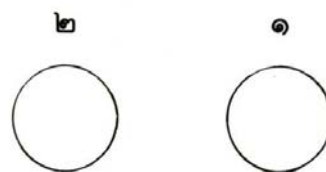
ซ้าย
หมื่นพาชีไชย

ขวา
หมื่นเทพสารถี

ต่อจากนั้น เป็นม้ารี้ดคู่แห่ของม้าขุนซ้ายขวา ด้านละ ๒ ม้า รวม ๒ คู่ ดังนี้
ผังตำแหน่งของม้าขุน

ซ้าย

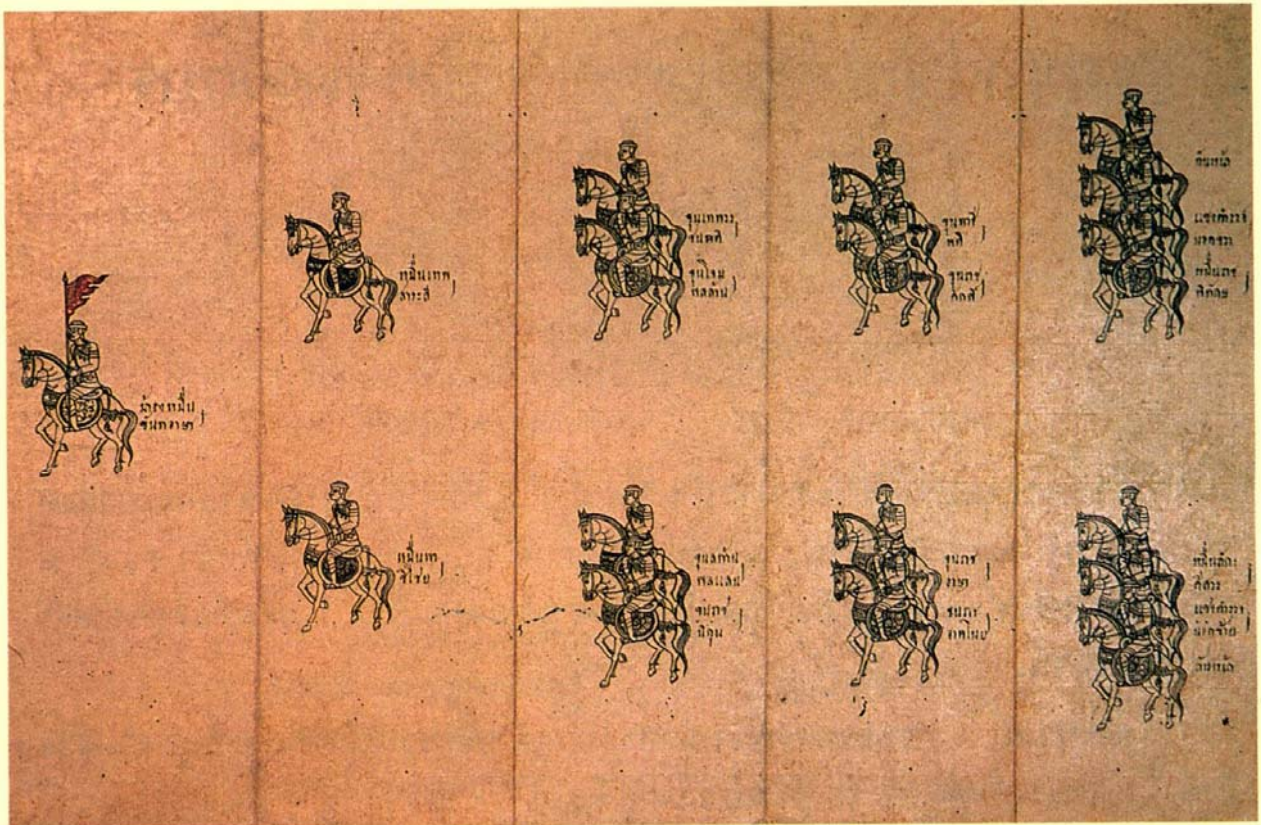

ขวา

- คู่ที่หนึ่ง ๓. ขุนสท้านพลแสน
 ๔. ขุนราชนิกร
- คู่ที่สอง ๓. ขุนราชอาษา
 ๔. ขุนราชอาษาไนย

๑. ขุนเทพวรชนชาติ
๒. ขุนโถมพลล้าน
๑. ขุนพาชีชาติ
๒. ขุนราชศักดิ์

^๑ “ริ้วกระบวนแห่พยุหยาตราม้าสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช,” หอสมุดแห่งชาติ, หนังสือสมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก), พ.ศ. ๒๔๕๕, เลขที่ ๑๑๒/๑.

ม้าธง

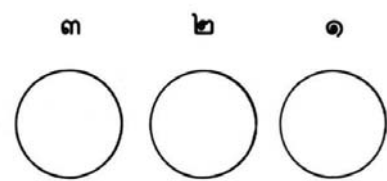
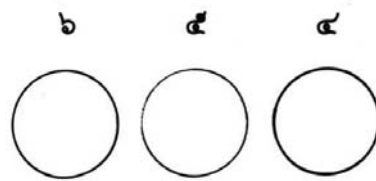
ตำแหน่งม้า
โดยกระบวนยาตรา
หมื่นขันอาสา
ถือธงชัยยัง

ลิลลา^๑
แต่งตั้ง
ชาชาติ
ยาตร้ายนำพล

^๑ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๙.

ลำดับต่อไปเป็นริ้วแห่ในหน้า ข้างซ้าย ๓ ม้า ข้างขวา ๓ ม้า แต่ละข้างจะมีม้ากัณฑ์หน้า อยู่ริมนอกซ้ายขวา ม้าแข่งตำรวจอยู่กลาง ในตำแหน่งนอกซ้ายและนอกขวา ริมกลาง ในซ้ายและในขวา เป็นตำแหน่งม้าหมีน มี ๓ คู่ ส่วนคู่ที่ ๔ นั้น มีม้ากัณฑ์หน้าอยู่ริมนอกซ้ายขวา เหมือนคู่ที่ ๑-๓ ถัดเข้ามาเป็นม้าพระ ในตำแหน่งนอกซ้ายและนอกขวา ริมกลางในขวา เป็นตำแหน่งม้าขุน ส่วนริมกลางในซ้ายเป็นตำแหน่งม้าหลวง รายละเอียดของริ้วแห่ในหน้า คู่ ๓ ม้า มีดังนี้

ผังของตำแหน่งม้าในริ้วแห่คู่ ๓ ม้า

คู่ที่หนึ่ง

๑. กัณฑ์หน้า
๒. แข่งตำรวจนอกขวา
๓. หมีนราชพิทักษ์

คู่ที่สอง

๑. กัณฑ์หน้า
๒. แข่งตำรวจนอกขวา
๓. หมีนทิพเสนา

คู่ที่สาม

๑. กัณฑ์หน้า
๒. แข่งตำรวจนอกขวา
๓. หมีนทิพรักษา

๔. หมีนภักดีศวร

๕. แข่งตำรวจนอกซ้าย

๖. กัณฑ์หน้า

๔. หมีนราชามาตย์

๕. แข่งตำรวจนอกซ้าย

๖. กัณฑ์หน้า

๔. หมีนราชามาล

๕. แข่งตำรวจนอกซ้าย

๖. กัณฑ์หน้า

ม้าขุน และม้าหมีน

ขุนพาชีวิตเบื้อง
ขุนราชศักดิ์เรียง
ขุนราชอาสาเจวียง
ขุนอาชาไนยม้า

หมีนราชพิทักษ์เทพแก้ว
หมีนทิพย์รักษาดาม
ขนานทิพย์เสนานาม
เสือเครื่องขัดดาบหย่อง

ขวาเคียง^๑
เรียบหน้า
เป็นคู่
คู่ด้วยสคำเดิน

สงคราม
ถัดถ้อง
สนับนุ่น งามนา
อย่างม้าชำเชิง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๐.

คู่ที่สี่

๑. กันหน้า

๒. พระวิสุทธิศตร

๓. ขุนราชริน

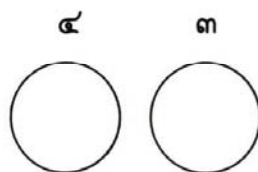
๔. หลวงอินเดชะ

๕. พระสุนทรสินธพ

๖. กันหน้า

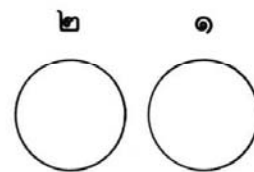
กระบวนที่ ๒ กระบวนม้าพระที่นั่ง นำกระบวนด้วยม้าทรง ๓ ชาย ตามด้วย
ริ้วคู่แห่ม้าพระและม้าแขกทหารอยู่ริมนอกซ้ายขวา ดังนี้

ผังตำแหน่งม้า

๑. ม้าแขกทหาร

๒. พระมหามนตรี

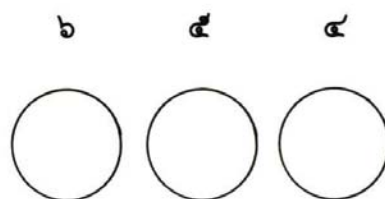
๓. พระมหาเทพ

๔. แขกทหาร

จากนั้นจะถึง ตำแหน่งม้าพระที่นั่ง และมีม้าแขกทหารประจำอยู่ ๔ ทิศของม้า
พระที่นั่ง

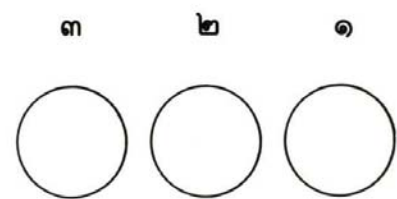
กระบวนที่ ๓ กระบวนแห่หลัง แบ่งเป็น กระบวนในหลัง และกระบวนนอกหลัง
คือ ต่อจากม้าพระที่นั่ง จะเป็นกระบวนในหลัง ซึ่งมีริ้วแห่คู่ ๓ ม้า คู่ ซ้ายขวา จำนวน ๑ คู่
ดังนี้

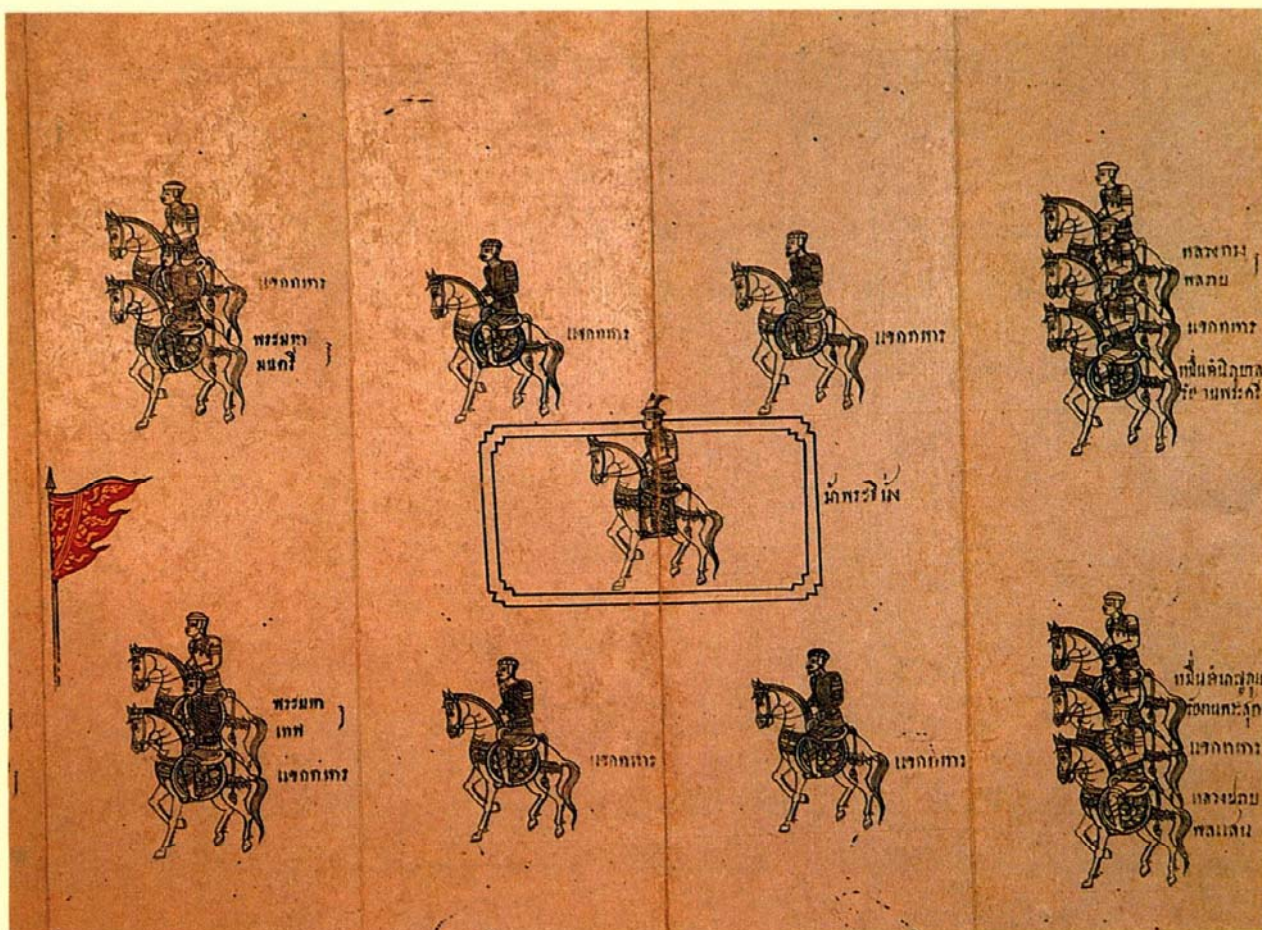
ผังตำแหน่งม้า

๑. หลวงทรงพลราบ

๒. แขกทหาร

กระบวนม้าพระที่นั่ง

ม้าทรงองค์เลิศล้ำ
เสมอมีงมารุดผยอง
เบาะอานพู่พานทอง
ขลุ่ยใสใบโพหน้า

โอภาสจอมภพเรือง
เพียงพายุเทวบุตร
พรรณพรายปลายเทียวรุช
นำที่นั่งตัวตัน

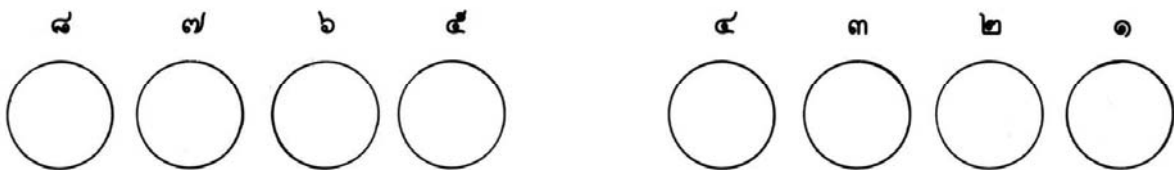
ลึงหลอง^๑
ผ่องฟ้า
หางทาบ ทองนา
ก่องแก้วแกมกล
เรื้องรุท
พ่างพิน
ไวแวก
ยาตรเยื้องบทจร

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

๓. หมิ่นชำนัญบาล รั้งงานพระศรี
๔. หมิ่นชำนัญเบศ รั้งงานพระสุธารศ
๕. แยกทหาร
๖. หลวงปราบพลแสน

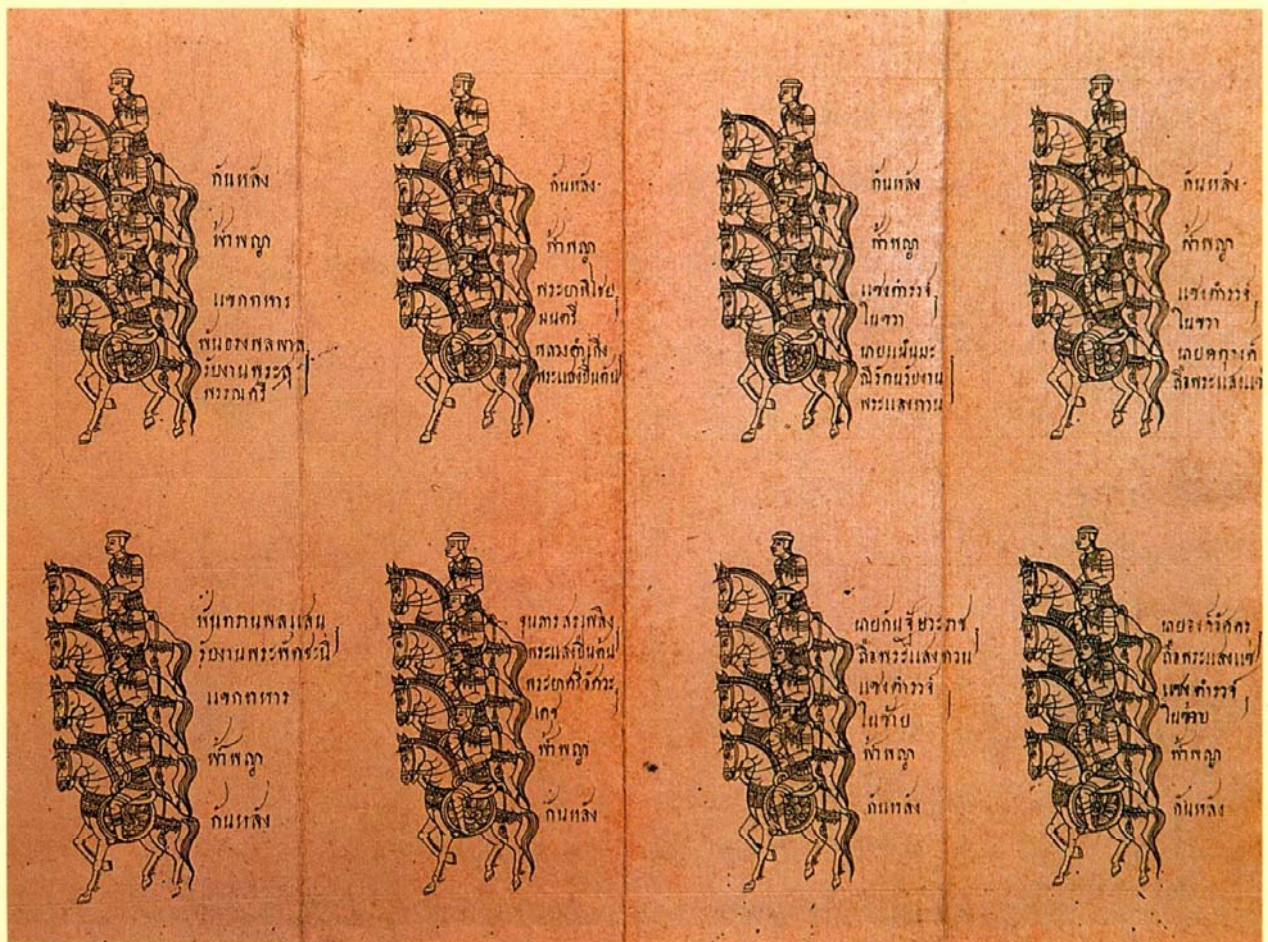
ลำดับต่อจากนี้ เป็นริ้วแห่คู่ ๔ ม้า คู่ ซ้ายขวา รวม ๔ คู่ ดังนี้

ฝั่งตำแหน่งม้า

- คู่ที่หนึ่ง
๑. กันหลัง
 ๒. ฟ้าพญา
 ๓. แยกทหาร
 ๔. พันธรงพลพาล รั้งงานพระสุพรรณศรี
 ๕. พันทรานพลแสน รั้งงานพระพิัดชนะ
 ๖. แยกทหาร
 ๗. ฟ้าพญา
 ๘. กันหลัง

- คู่ที่สอง
๑. กันหลัง
 ๒. ฟ้าพญา
 ๓. พระยาพิไชยมนตรี

กระบวนแห่ในหลัง ร้วแห่คู่ ๔ ม้า

พันทรงพลภาพแผ้ว	พาชี ^๑
รับพระสุพรรณศรี	ก่อเกล้า
พันทรานพาลพัชนี	โอบโอบ
เป็นคู่ยุรยาตรเข้า	ขับม้าเคียงจร
หลวงดำเกิงนมดหมั่น	มือจำ
ขุนพาลศรเพลิงย่ำ	ป่งเป้า
เชิญแสงปืนตะคำ	คลาคลาด
โดยเสด็จจอมภพเจ้า	คู่ม้าเสมอกัน

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.

๔. หลวงดำเกิง พระแสงปืนต้น
๕. ขุนภารสรเพลิง พระแสงปืนต้น
๖. พระยาศรีอัสวเดช
๗. ฟ้าพญา
๘. กันหลัง

คู่ที่สาม

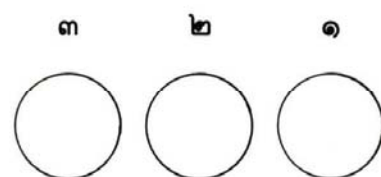
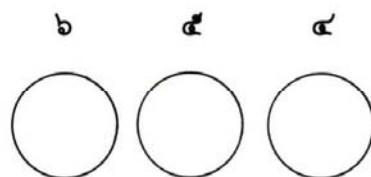
๑. กันหลัง
๒. ฟ้าพญา
๓. แขนงตำรวจในขวา
๔. นายแมนมณีรัตน์ รับงานพระแสงทวน
๕. นายกันฐัษระราช ถือพระแสงทวน
๖. แขนงตำรวจในซ้าย
๗. ฟ้าพญา
๘. กันหลัง

คู่ที่สี่

๑. กันหลัง
๒. ฟ้าพญา
๓. แขนงตำรวจในขวา
๔. นายชาตรงค์ ถือพระแสงแซ่
๕. นายองค์อัคร ถือพระแสงแซ่
๖. แขนงตำรวจในซ้าย
๗. ฟ้าพญา
๘. กันหลัง

เมื่อจบรื้อแห่คู่ ๔ ม้า คู่ ซ้ายขวาแล้ว ตามติดด้วยรื้อแห่คู่ ๓ ม้า คู่ซ้ายขวา รวม ๔ คู่ ดังนี้

ฝั่งตำแหน่งม้า

คู่ที่หนึ่ง

๑. หมื่นยุทพิไชย
๒. แขนงตำรวจในขวา

๓. ขุนบำเรอภักดี
๔. ขุนรักษมนเทียร
๕. แชนงตำรวจในซ้าย
๖. หมื่นไกรเพชร

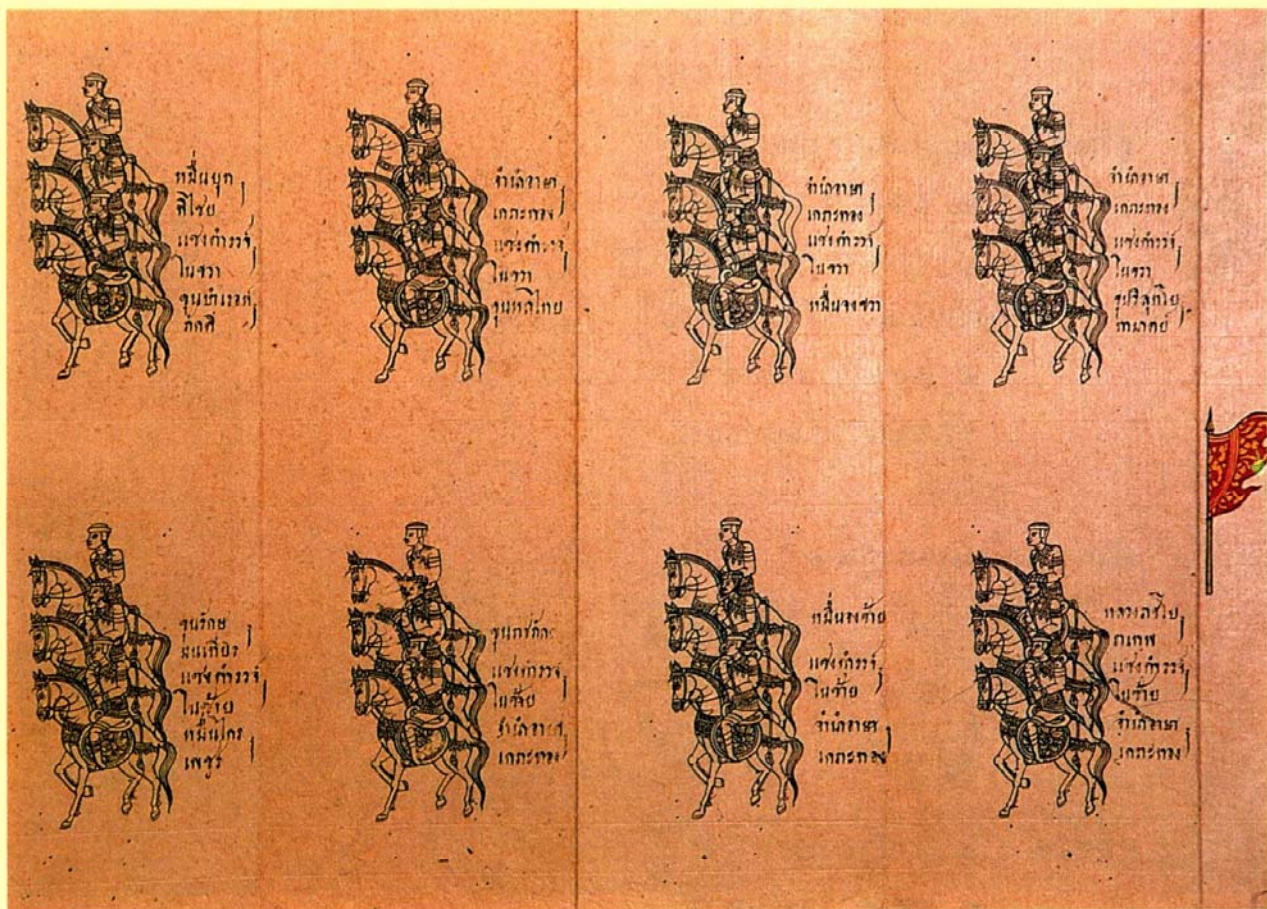
- คู่ที่สอง**
๑. จำนำอาษาเกราะทอง
 ๒. แชนงตำรวจในขวา
 ๓. ขุนหฤไทย
 ๔. ขุนราชภักดี
 ๕. แชนงตำรวจในซ้าย
 ๖. จำนำอาษาเกราะทอง

- คู่ที่สาม**
๑. จำนำอาษาเกราะทอง
 ๒. แชนงตำรวจในขวา
 ๓. หมื่นจงขวา
 ๔. หมื่นจงซ้าย
 ๕. แชนงตำรวจในซ้าย
 ๖. จำนำอาษาเกราะทอง

- คู่ที่สี่**
๑. จำนำอาษาเกราะทอง
 ๒. แชนงตำรวจในขวา
 ๓. ขุนวิสุทโยทามาตย์
 ๔. หลวงราชโยธาเทพ
 ๕. แชนงตำรวจในซ้าย
 ๖. จำนำอาษาเกราะทอง

ลำดับต่อไปเป็น กระบวนนอกหลัง มีม้าทรงสามชายนำริ้วกระบวน ๑ ม้า นำริ้ว
 แห่งคู่ ๓ ม้า คู่ ข้ายขวา ๒ คู่ ซึ่งนำริ้วแห่งคู่ ๓ ม้า ขนาบม้าทรงของพระเจ้าลูกเธอ ในสายกลาง
 ของคู่ที่ ๓ ดังนี้

- คู่ที่หนึ่ง**
๑. จำนำอาษาเกราะทอง
 ๒. แชนงตำรวจในขวา
 ๓. หมื่นรักษราชา
 ๔. หมื่นบาลราช

กระบวนแห่ในหลัง รื้อแห่คู่ ๓ ม้า

หมื่นยุทธพิชัยชาติเชื้อ
หมื่นไกรเพชรณรุท
อาสาเกราะทองสด
ซ้ายขวาเดินเสมอหน้า

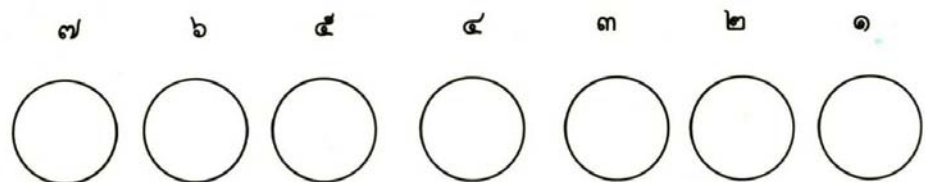
ม้ากันกันราชล้อม
ซ้ายขวาคงหนา
แนวนอกหมู่แมนพระยา
เกณฑ์กันหลังปกป้อง

ชาญยุทธ^๑
กลั่นกล้า
สามารถ
รวดริ้วรายเรียง
ลีลา
คู่ต้อง
ยุรยาตร
แห่ห้อมกันกง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

- คู่ที่สอง
๕. แชนดำรวจในซ้าย
 ๖. จำนำอาษาเกราะทอง
 ๑. หมิ่นดรงค์นารถ
 ๒. แชนดำรวจในขวา
 ๓. ขุนนครไชยขุนดาบ
 ๔. ขุนเดโชไชยขุนดาบ
 ๕. แชนดำรวจในซ้าย
 ๖. หมิ่นราชนทแสน

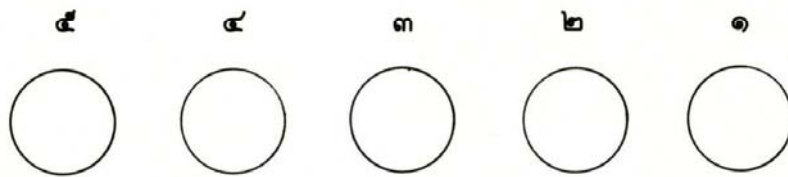
ผังตำแหน่งม้าของคู่ที่ ๓

- คู่ที่สาม
๑. จำนำอาษา
 ๒. แชนดำรวจในขวา
 ๓. มหาดเล็กขวา
 ๔. พระเจ้าลูกเธอ
 ๕. มหาดเล็กซ้าย
 ๖. แชนดำรวจในซ้าย
 ๗. จำนำอาษา

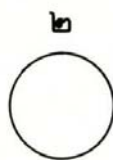
จากนั้น หม่อมปีตามเสด็จพระเจ้าลูกเธอ อยู่ในตำแหน่งของม้าเรียงแถวหน้ากระดาน
จำนวน ๕ ม้า ดังนี้

ผังตำแหน่งม้า

๑. จำนำอาษา
๒. มหาดเล็กขวา
๓. หม่อมปี
๔. มหาดเล็กซ้าย
๕. จำนำอาษา

ตามติดด้วยม้าตำรวจแข่งในซ้ายและในขวา ๒ ม้า ดังนี้

แข่งตำรวจในซ้าย

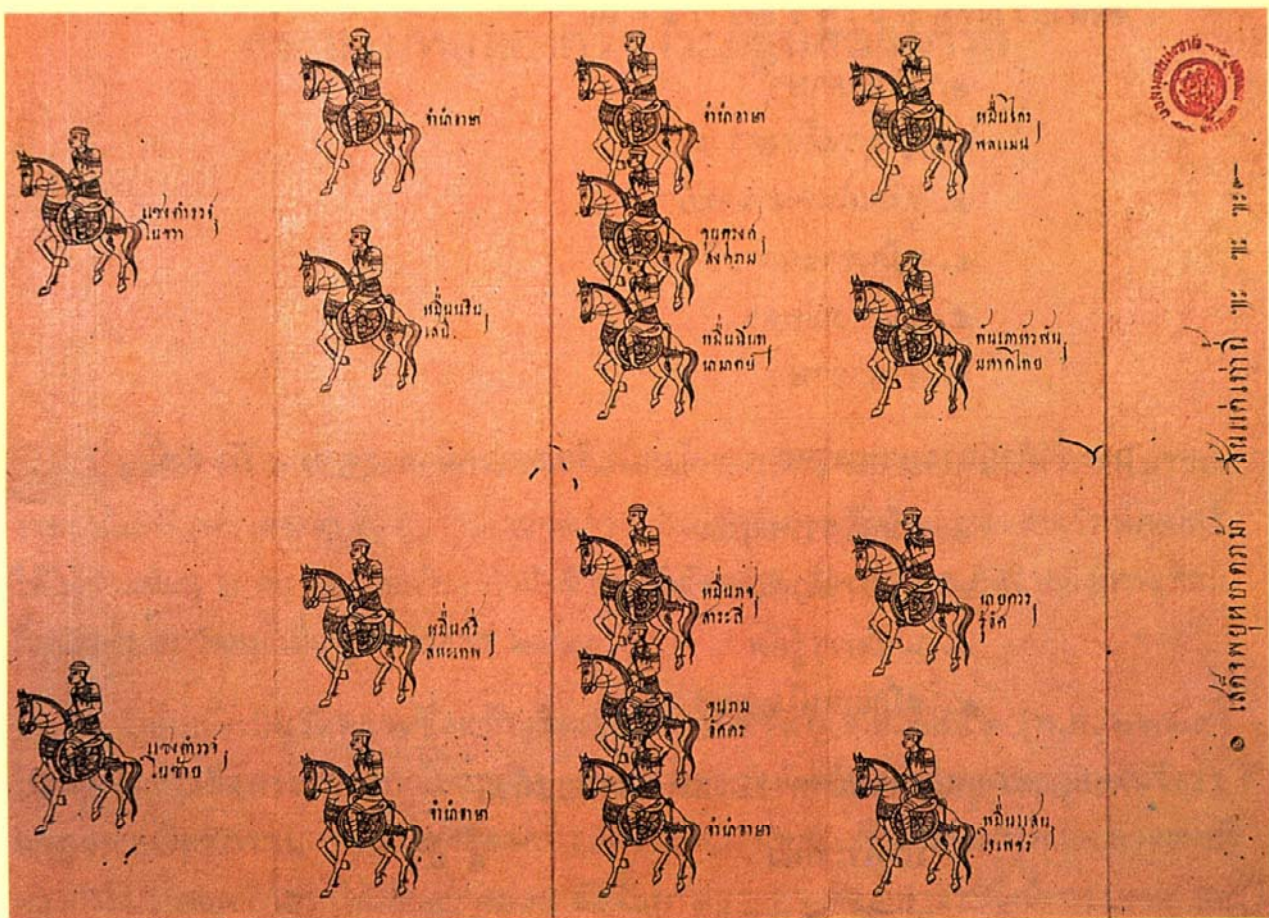
แข่งตำรวจในขวา

ต่อจากนั้น จึงเป็นตำแหน่งของม้าเรียงแถวหน้ากระดาน ๔ ม้า คือ

ผังตำแหน่งม้า

๑. จำนำอาษา
๒. หมื่นนรินเสนี
๓. หมื่นศรีสหเทพ
๔. จำนำอาษา

หมื่นนรินทร์สารวัตรรวิ
หมื่นศรีตรวงไตรตรา
หมื่นจันทอำมาตย์อา-
หมื่นราชสารติยาย

หมื่นไกรพลมาตย์เชื้อ
หมื่นแสนใจเพชรแสน
ไตรตราอาสาแวน
เป็นคู่ยุรยาตรยาย

หนขวา^๑
ฝ่ายซ้าย
ชาเขียว ชัยนา
คู่ม้าเร็วแรง
พลแมน^๒
สุดท้าย
แวงนอก
คู่เบื่องปลายกระบวน

๑-๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

ต่อด้วยริ้วแห่คู่ ๓ ม้า คู่ ซ้ายขวา ๑ คู่ คือ

๑. จ่านาอาษา
๒. ขุนดุรงค์สงคราม
๓. หมื่นฉันทนามาตย์
๔. หมื่นราชสวระถิ
๕. ขุนรามอัคร
๖. จ่านาอาษา

และรั้งท้ายกระบวนพยุหยาตราด้วยม้าเรียงแถวหน้ากระดาน ๔ ม้า ดังนี้

๑. หมื่นไกรพลแมน
๒. พันเอกหัวพันมหาดไทย
๓. นายควรรู้อัศ
๔. หมื่นแสนใจเพชร

กระบวนพยุหยาตราม้ากระบวนนี้ ประกอบด้วย

ม้าพระที่นั่ง	๑ ม้า
ม้าพระเจ้าลูกเธอ	๑ ม้า
ม้าหม่อมปี	๑ ม้า
ม้าแห่หน้า	๔๓ ม้า
ม้าแห่หลัง	๑๐๒ ม้า

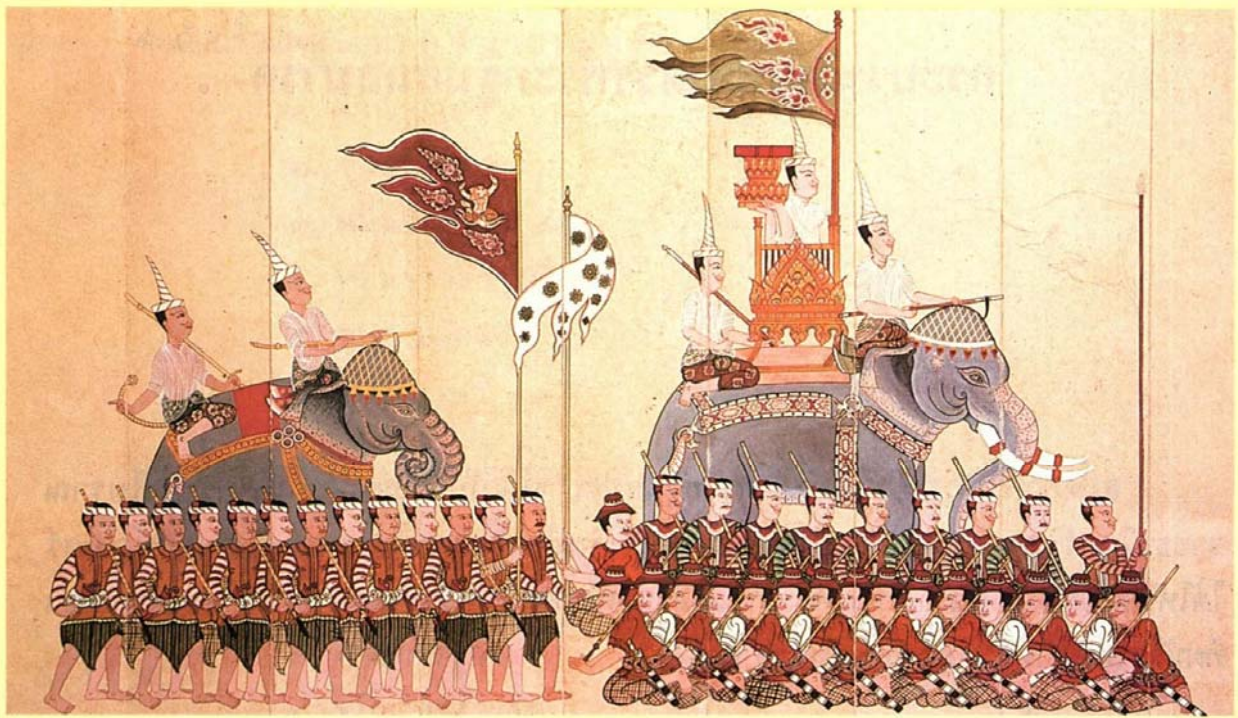
รวมจำนวนม้าทั้งหมดในกระบวน เป็นจำนวน ๑๔๘ ม้า

กระบวนพยุหยาตราพระกฐินสถลมารค

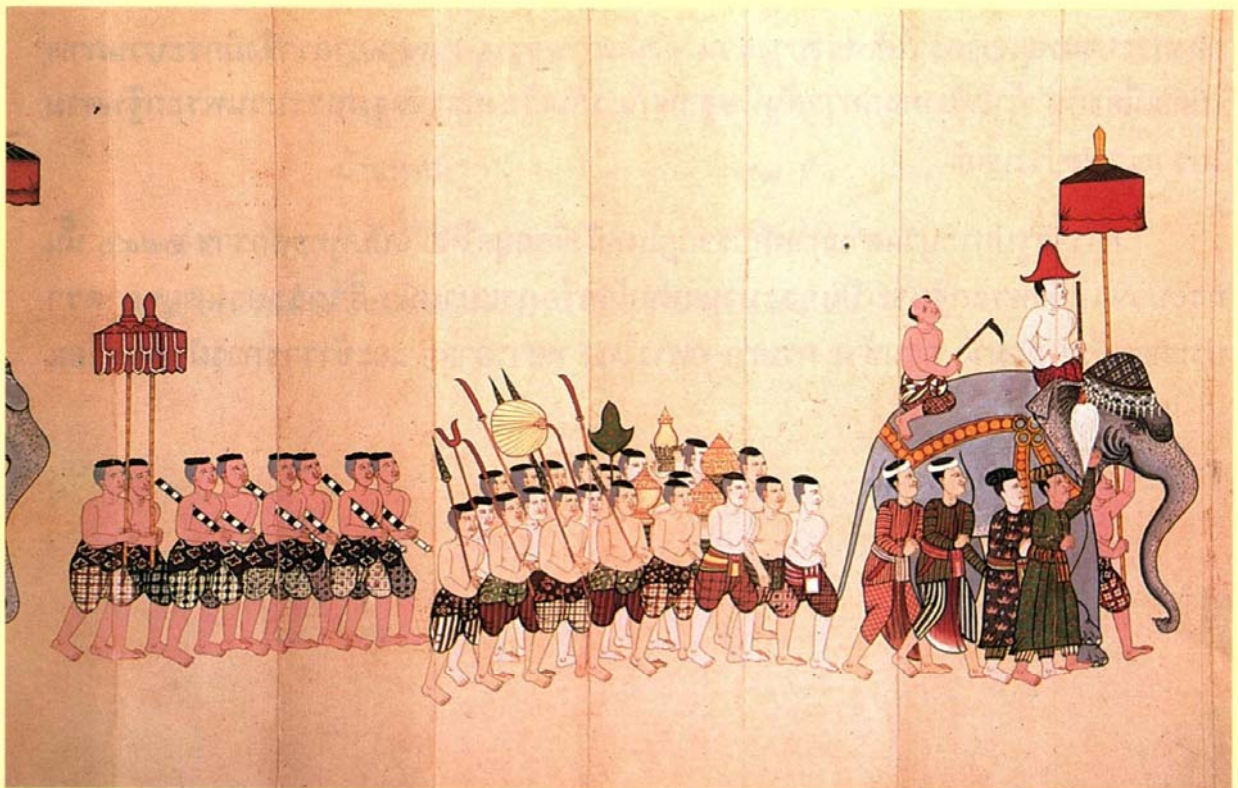
สมุดภาพริ้วกระบวนพยุหยาตราพระกฐินสถลมารคฉบับนี้ มหาเสวกโท พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) อุปราชมณฑลกรุงเก่าเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งหลวงอนุรักษ์เบญศรี ได้ให้ช่างเขียน ๒ คน คือ พันเที่ยง กำนันตำบลหอรัตนไชย และนายแซ่ คัดจำลองภาพเขียนที่ผนังอุโบสถวัดยม เมื่อพุทธศักราช ๒๔๔๐

วัดยมนี เป็นวัดหลวงซึ่งสร้างขึ้นเมื่อปีระกาตรีศก จ.ศ. ๑๐๔๓ (พ.ศ. ๒๒๒๔) ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และเนื่องจากหลังคาพระอุโบสถชำรุด ฝนจึงรั่วตกถูกภาพจิตรกรรม ทำให้ภาพจิตรกรรมลบเลือนมาก ช่างจึงจำลองภาพและลวดลายของกระบวนพยุหยาตราได้เพียงบางส่วน ดังนั้นภาพกระบวนพยุหยาตราจึงมีกระบวนภาพไม่ต่อเนื่องกัน ทำให้ยากแก่การสันนิษฐานเกี่ยวกับเรื่องการจัดรูปกระบวนพระกฐินตามโบราณราชประเพณี

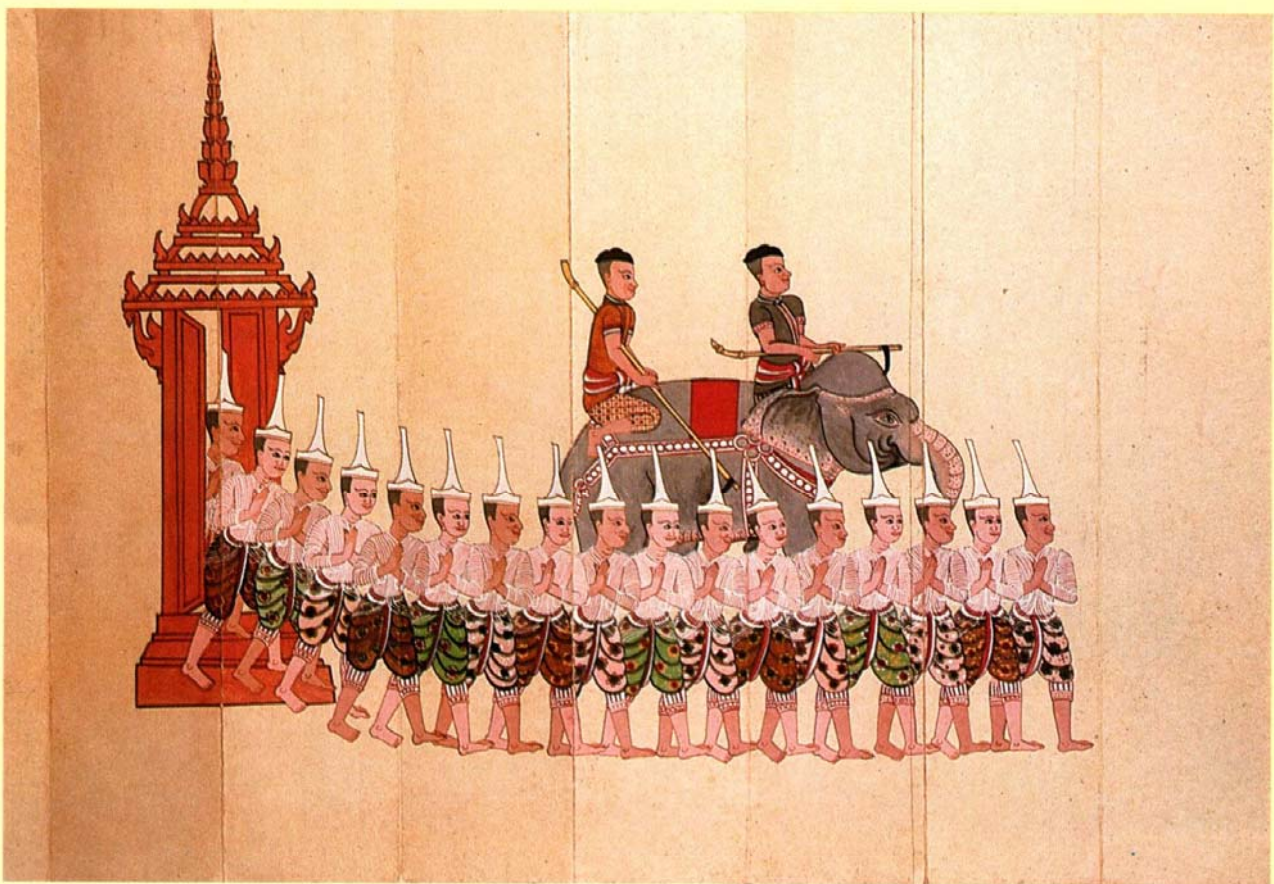
การจัดรูปกระบวนตามภาพที่ปรากฏในหนังสือสมุดไทย ฉบับพุทธศักราช ๒๔๔๐ นั้น กระบวนแห่ผ้าพระกฐินจะเป็นกระบวนแห่หน้าหรือกระบวนนำ ริ้วกระบวนพยุหยาตราประกอบด้วย กรมวัง กรมช้าง กรมท่า ทหารไทย ทหารอาสา และข้าราชการฝ่ายพลเรือน

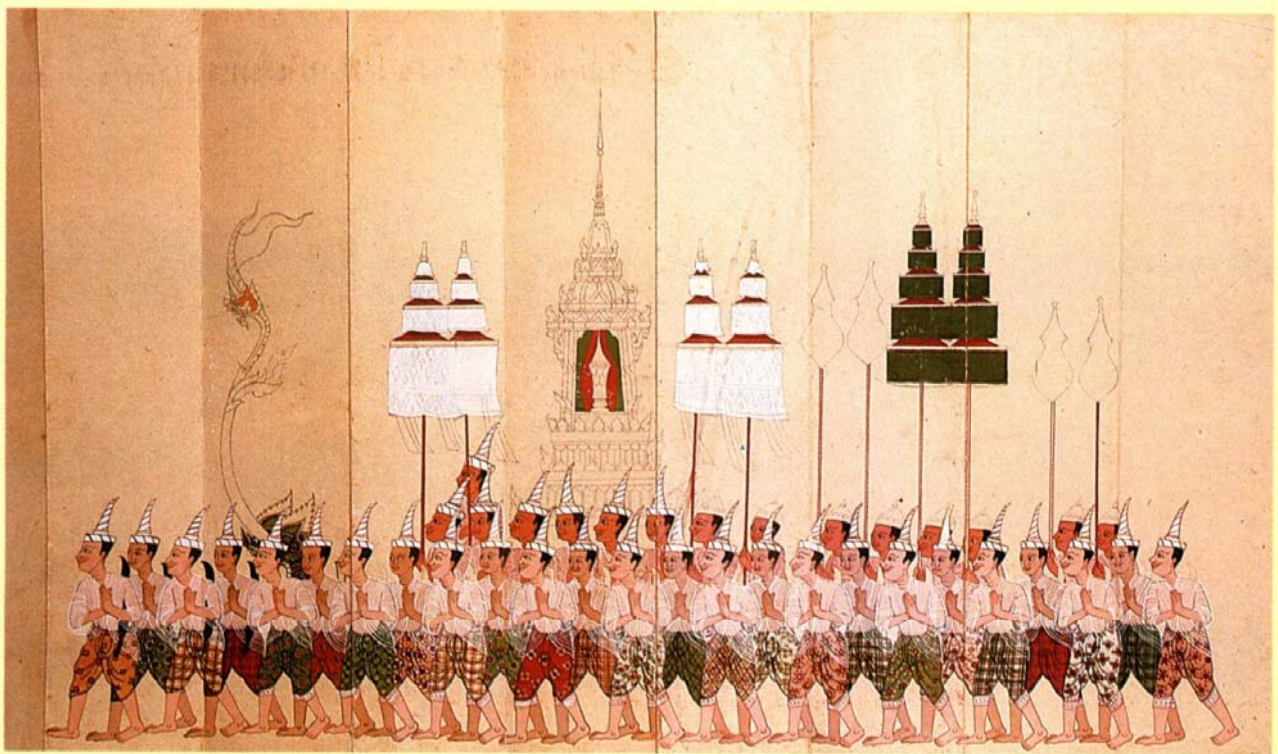
กระบวนทหารไทยและทหารอาสา

ข้าราชการกรมท่า ทหารอาสา และบโทน

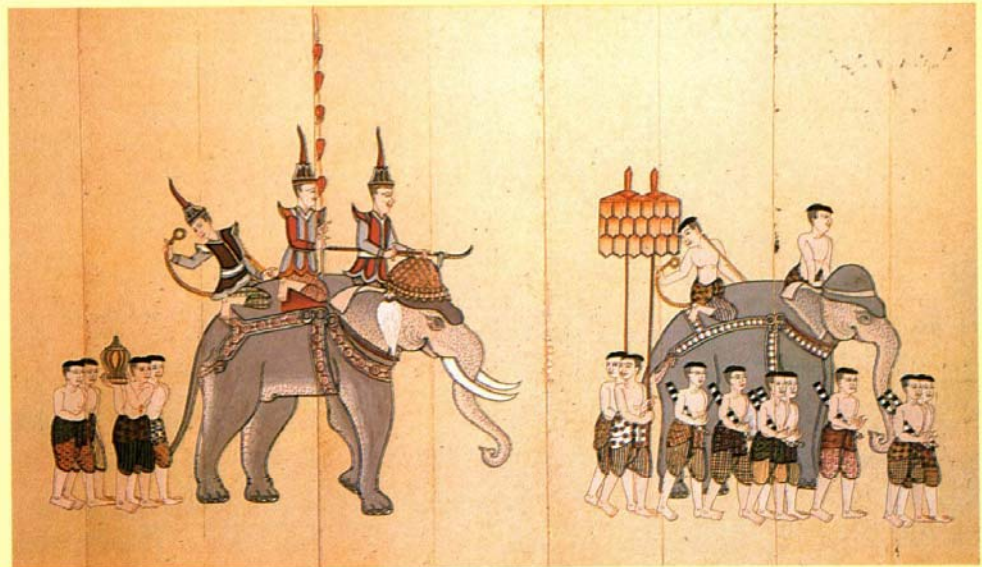
ข้าราชการฝ่ายพลเรือน

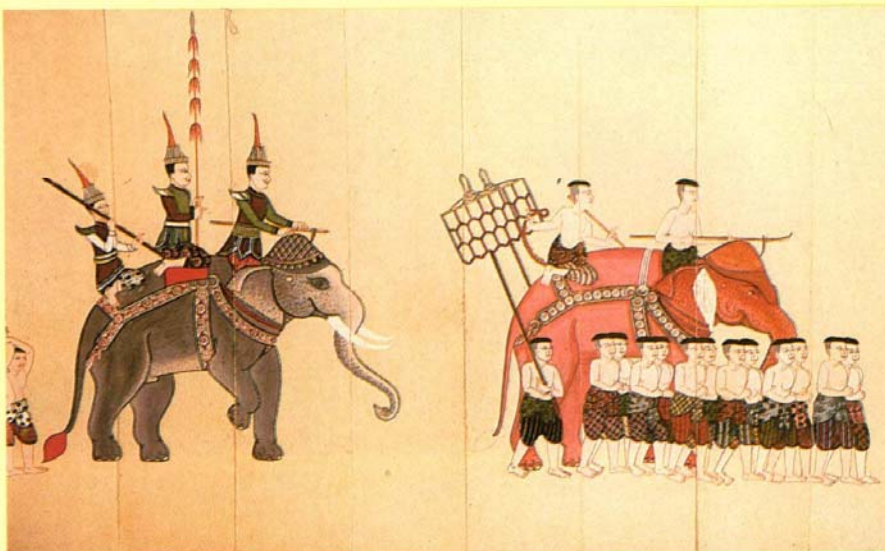
ข้าราชการฝ่ายพลเรือน

กระบวนทหารไทย ข้าราชการฝ่ายพลเรือน
และทหารอาสา

ข้าราชการกรมช้างและบโทนแห่หน้า

ข้าราชการกรมช้าง
และบโทนแห่หน้าและแห่หลัง

กระบวนทหารไทยและทหารอาสาญี่ปุ่น

บรรณานุกรม

๑. กลาโหม, กระทรวง. วรรณนาการแห่งการทหานและสัตว์ราชในกองทัพบกไทย สมัยโบราณ. พระนคร : บริษัทการพิมพ์ไทย, ๒๔๘๗.
๒. “กระบวนเลียบพระนครปีกฤตวีสก.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔). เลขที่ ๗๒.
๓. “กระบวนเสด็จพยุหยาตรา ช้าง ม้า เรือ.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หรดาล). จ.ศ. ๑๑๕๕ (พ.ศ. ๒๓๓๖). เลขที่ ๒๖๓.
๔. “กระบวนแห่งเสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (ดินสอ, หรดาล). จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔). เลขที่ ๙๒.
๕. เกื้อ นคร. เพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สัตยการพิมพ์, ๒๕๑๗.
๖. จดหมายเหตุพระราชพิธีบรมราชาภิเษก สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๖. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หอพระสมุดสำหรับพระนครรวบรวมพิมพ์พระราชทานในการเฉลิมพระชนม์พรรษา ปีกฤต พ.ศ. ๒๔๖๖).
๗. จิตรภา อ่อนเรือง. ลิลิตราชาภิเษกสมรส บรมราชาภิเษก และเฉลิมพระราชมณเฑียร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔.
๘. ชุนวู. ศิลปการทำสงคราม ของ ชุนสีวู แปลจากต้นฉบับภาษาจีน โดย Lionel Giles แปลเป็นพากย์ไทย โดย ประเวศ ศรีพิพัฒน์. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐.

๙. ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา กับพระวิจารณ์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลก. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๓.
(สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย ณ เมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓).
๑๐. ทีมงานบางกอกภาพข่าว. ภาพเหตุการณ์ประวัติศาสตร์สมโภชกรุงฯ. กรุงเทพฯ : บางกอกสาส์น, ๒๕๒๕.
๑๑. ธนาคารกรุงเทพ. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว [โดย] โอภาส เสวิกุล. พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔. (จัดพิมพ์เนื่องในพระราชพิธีรัชดาภิเษก).
๑๒. นริศรานุกุลดิวงษ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. สาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย ณ เมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช ๒๔๙๓. ๒ เล่ม.
๑๓. พระคลัง (หน), เจ้าพระยา. วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง (หน). พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๕.
๑๔. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. พิมพ์ครั้งที่ ๖. พระนคร : ศิวพร, ๒๕๑๑. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบรรจุศพ คุณพ่อไต้ล้ง พรประภา ณ สุสานศรีราชา ชลบุรี ๔ กันยายน ๒๕๑๑).
๑๕. ราชบัณฑิตยสถาน. สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพฯ : ไทยมิตรการพิมพ์, ๒๕๒๙. เล่ม ๒๐.
๑๖. ราชเลขาธิการ, สำนัก. พระราชพิธีสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี. กรุงเทพฯ : สำนักราชเลขาธิการ, ๒๕๒๕. (พิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี พุทธศักราช ๒๕๒๕).
๑๗. รำภี กุลสมบุรณ์. “ประวัติบรรดาศักดิ์ขุนนางไทย และข้อเสนอแนะในการลงนามบรรดาศักดิ์ในรายการชื่อผู้แต่งและหัวเรื่อง.” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาบรรณารักษศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๔. (อัดสำเนา).
๑๘. “วีวาระบวนเพชรพวงสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก). พ.ศ. ๒๔๕๙. เลขที่ ๑๑๒.

๑๙. “รื้อกระบวนแห่.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. ม.ป.ป. เลขที่ ๑๕๐.
๒๐. “รื้อกระบวนแห่พยุหยาตราทางชลมารคสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก). พ.ศ. ๒๔๕๙. เลขที่ ๑๑๑.
๒๑. “รื้อกระบวนแห่พยุหยาตรามัสมายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยขาว. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (สีน้ำยา, หมึก). พ.ศ. ๒๔๕๙. เลขที่ ๑๑๒/๑.
๒๒. “รื้อขบวนแห่ ร. ๓.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. ม.ป.ป. เลขที่ ๑๓๘.
๒๓. “รื้อแห่เลียบพระนคร ว่าด้วยรื้อแห่เลียบพระนคร ร. ๕.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. จ.ศ. ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑). เลขที่ ๔๔.
๒๔. “เลียบพระนคร ตั้งกรมพระราชวัง เจ้านาย เสนาบดี ขุนนาง เล่ม ๓.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (ดินสอ, หรดาล). รัชกาลที่ ๕. เลขที่ ๓๒๙.
๒๕. ศิลปากร, กรม. ตำราพิไชยสงคราม. พิมพ์ครั้งที่ ๖. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสนิทธนารถ (ตลับ บุญยรัตพันธุ์) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ๑๖ มกราคม ๒๕๑๒).
๒๖. _____. หมานชู เรื่องประกอบในพระราชพงศาวดารจีนเกี่ยวกับชนชาติที่อยู่ทางตอนใต้ของจีนก่อนสมัยสุโขทัย ของแผ่นดิน. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒.
๒๗. สมภพ จันทรประภา. อุตสาหกรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.
๒๘. สมภพ ภิรมย์, น.อ. พระเมรุมาศ พระเมรุ และเมรุสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดย ศาสตราจารย์ น.อ. สมภพ ภิรมย์ ร.น. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๘.
๒๙. _____. เรือพระราชพิธีพยุหยาตราชลมารค. กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์, ๒๕๒๖.

๓๐. สมโภชพระนครครบร้อยปี. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๒. (สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีพระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท้าววรณานันท์ (ม.ร.ว. แป้ม มาลากุล) ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๐๓).
๓๑. สวัสดิ์ ชวนเชย. *ประมวลภาพประวัติศาสตร์ชาติไทย* (The pictorial history of the Thais). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, ม.ป.ป.
๓๒. สุวิทย์ วรรณหทัย. *ตำราพิไชยสงคราม ไทย—จีน*. พระนคร : เกษมบรรณกิจ, ม.ป.ป.
๓๓. “เสด็จเลียบพระนครทางสถลมารค.” หอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทยดำ. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. จ.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖). เลขที่ ๓๒๘.
๓๔. แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. *กระบวนพยุหยาตรา*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๕.
๓๕. _____. *พระราชพิธีบรมราชาภิเษกสมัยกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพฯ : สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๒๗. (คณะกรรมการจัดทำเอกสารภาษาไทย ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์).
๓๖. หม่อมทิววงศ์ถวัลยศักดิ์, พลตรี. “พระราชพิธีประจำปีในรัชกาลปัจจุบัน,” *ประเพณีในพระราชสำนัก* (บางเรื่อง). พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔. (พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทิววงศ์ถวัลยศักดิ์ (ม.ร.ว. เณลิมลาภ ทิววงศ์) ณ เมรุพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔). หน้า ๑๘-๒๒.
๓๗. ๕ ธันวาคมมหามหาราช. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช, ๒๕๒๘.

